

DOI: 10.7596/taksad.v2i4.278

Azerbaycan Kitap Medeniyeti Tarihinden

Ebülfez Elçibey*

Çev: Muhammet KEMALOĞLU**

Özet

Kültür mirasının önemli ürünleri olan el yazması eserler; tarih, din, dil, felsefe, coğrafya, astroloji, fen bilimleri gibi çeşitli konularda, yazıldığı dönem ve yere ait temel bilgileri bünyesinde toplayan, bilim ve sanat dünyasının ilk elden kaynaklarını oluşturmaktadır. Tarih, Azerbaycan kitabının tarihini, kitap kültürünü ve yazınının taş kalem, metal kalem, kemik kalem, çubuk kalem, kamış kalem, fırça gibi yazı aletlerinden yararlandığını göstermektedir. M.S. I.-II. binlerde Azerbaycan'da kil tabletler, taş levhalar (inek, keçi, ceylan, sırtlan derisi) gibi malzemeler kullanılması da Azerbaycan Türklerinin kitap ve yazı kültürünün zenginliğinden kanıtlıyor. Ebülfez Elçibey'in bu makalesinde ise Azerbaycan kitap medeniyeti tarihi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebülfez Elçibey, Azerbaycan, El Yazması, Yazı Kültürü, Kültür

Azerbaijan History Of Civilization Inscriptions

Abstrac

The major products of cultural heritage manuscripts, history, religion, language, philosophy, geography, astrology, various subjects, such as science, writing period and place that gathers basic information on the science and the art world is the first-hand sources. History, history of Azerbaijan, book, books, culture, and literature of stone pen, metal pen, bone pen, stick pens, reed pens, writing instruments, such as brushes are benefiting. A.D. I.-II. Azerbaijan of thousands of clay tablets, stone slabs (cow, goat, antelope, hyena skin) or Azerbaijani Turks in the use of materials such as books and writing attests to the richness of the culture. Mr. Abulfaz Elchibey civilization of the book of Azerbaijan discussed in this article.

Key Word: Abulfaz Elchibey, Azerbaijan, Manuscript, Writing Culture, Culture

* Ebülfez Elçibey, Azerbaycandan Başlayan Tarih, Tərtibçi və Redaktor: Mircəläl Yusifli. Bakı, "Adiloğlu" Nəşriyyatı, 2003, s.60-76.

** Trt Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı

GİRİŞ

Azerbaycan halkının tarihinde elyazma kitaplarının içtimai-medeni rolü oldukça büyük ve çok yönlüdür. Halk zekâsının en kıymetli incileri-halk destanları, şair ve âlimlerin eserleri sırf onların sayesinde asırların derinliğinden geçerek bizim devrimize kadar gelip ulaşmıştır. Hem de elyazma kitapları sadece kendi mazmunlarına göre değil, her zaman insanların bedii yaratıcılığının mahsulü gibi de çok kıymetlidir. Bilinmektedir ki, elyazmaların yazısı, şekilleri, cildi vb. onların ortaya çıktığı devrin ince sanatı ile sıkıca bağlıdır, sırf buna göre de elyazma kitapları maddi medeniyet tarihimizin kıymetli abideleridir. Kitabın şekli, hazırlandığı materyal, kâtibin istifade ettiği yazı materyalleri - kalem, kâğıt, mürekkep, miz vb.- ve yazının onlara bağlı olan teknik usulleri belirli bir oranda kitabın hazırlandığı devirde istihsalin inkişaf seviyesini de aksettirir. Kitap basımının başlanmasından önce yazının evrensel vasıta gibi rolü hususiyle büyüktür. Metnin olduğu gibi yeniden tekrarı için orta asırlarda yazı demek, yegâne vasıta idi. Yazıda ortaya çıkan değişiklikleri tespit eden hattatlığın inkişafına devrin estetik normlarının tesiri de az olmamıştır. Hattatlığın kendisine orta asırlar ince sanatının inkişafında birçok mühim meyilleri aksettiren bir amil gibi de bakılabilir.

İnsan hayatında son derece mühim içtimai ve terbiyevi rolü olan kitabın ortaya çıkması yazının ortaya çıkması ile bilavasıta bağlıdır. Açık ki, muayyen bir fikri, hadiseyi, malumatı bir yerden başka yere ulaştırmak, onu orijinal şekilde saklayıp, asırlar boyu yaşatmak için şifahi dil kifayet edemezdi. Yazının ortaya çıkması zarureti de sırf bundan ileri gelmiştir. Her bir halkın yazısının ve alfabesinin ortaya çıkması, onun medeniyet tarihi ile sıkıca bağlı olmuştur. Dünya medeniyet hazinesini güzel incilerle zenginleştiren Azerbaycan halkının medeniyet tarihi gibi, kitap tarihinin de kadim kökleri vardır. Hala M.Ö.dokuzuncu asır evvel yazılmaya başlamış “Avesta” (Challaye, 1963: 98; Taplamacıoğlu, 1966: 116; www.kitapelinizde.com/urun.asp?k=AVESTA_kitabinin_yazari_ZERDU%C5%99ET_kitabini_yayinevi_KORA_YAYIN&urun_id=670649; tr.wikipedia.org/wiki/Avesta; Can,dergiler.anka.ra.edu.tr/dergiler/38/335/3394.pdf; www.bydigi.net/zerdustluk-samanizm-budizm-vb/257463-zerdusler-kutsal-kitabi-avesta.html; www.botav.org/avesta-dili/; www.dinlertarihi.net/dunya-dinleri/avesta-dan-bazi-konularla-ilgili-kisa-alintilarla-zerdustinanci.html; toplumvetarih.blogcu.com/zerdusler-in-kutsal-kitabi-avesta-giris_989338.htm)¹ eseri, M.Ö.X-XI asırlarının mahsulü olan meşhur “Kitabi-Dede Korkud” destanı Azerbaycan’ın çok kadim zamanlarda bile görkemli medeniyet abidelerine malik olduğunu kanıtıyor. Bazı tarihi kaynakların tasdik ettiği gibi, 21 kitapta birleşmiş 815 fasıldan ibaret olan “Avesta”nın ortaya çıktığı kadim bir ülkede şüphesiz ki, kitap medeniyeti yüksek seviyede olmuştur. Kadim Azerbaycan toprağında Alban alfabesinde V.asırda kitap yazılması gerçeği de bu fikri tasdik ediyor.

VII. asrın ortalarından Azerbaycan halkının içtimai-iktisadi ve medeni hayatında yeni bir devir başlar. Arapların Azerbaycan’ı işgal etmesinden sonra Yakın Şarkın birçok başka ülkelerinde olduğu gibi, Azerbaycan’da da yerli ahali İslam dini ile beraber Arap alfabesini de kabul etmeye mecbur olur. Araplar İslam dininin geniş tebliği için ülkenin her yerinde medreseler açar, talim-terbiye işlerini Arap dilinde yürütür ve bu dili devlet dili, ilim ve edebiyat dili gibi kararlaştırmaya çalışırlar. Bu ise ilk sırada Azerbaycan alfabesinin değiştirilmesini talep ediyordu. Böylelikle, Arap istilasına kadar Azerbaycan’da kullanılan ve

1 Zend-Avesta, eski İran dini olan [Zerdüştcülüğün](#) mukaddes kitabıdır. Bu dinin kurucusu [Zerdüş](#), [Gatalar](#) denen dörtlükler yazmıştı. Bu dörtlükler Avesta’da toplanmıştı. Bu yazılar, [Zerdüş](#)’ün neye inandığını ve Zerdüştcülüğün temellerini anlatan tek belgedir. Avesta dilinin "zaray"-sarı manasında eski Farsça ile ortak kelimeler mevcuttur. Hala da Zerdüştlüğü benimseyen az sayıda fars bulunmaktadır. Avesta 21 kitaptan oluşmakta iken, İskender’in işgali sırasında yok olan kitaplardan sadece Yasna, Visparad ve Vendidad (veya Videvdat) kalmıştır.

52 harften ibaret olan Alban alfabesi yasaklanır ve bunun yerine zor Arap alfabesi resmi surette kabul olundu.

Sağdan-sola doğru yazı usulünü dikkate alan ve 28 harften ibaret olan Arap alfabesinde saitler aslında yazılmıyordu. Buna ilave olarak Azerbaycan dilinde kullanılan “p, ç, g” harfleri bu alfabede yok idi. Her zaman “e, ü ve ı” seslerini ifa etmek için de bu alfabede hususi işaretler yok idi. Bir dizi harfler muhtelif şekillerde yazılsa da, Azerbaycan Türkçesinde onlar aynı telaffuz usulüne sahip idiler. Nihayet birçok harfler ise yalnız noktalarda ve bazen noktaların sayısına göre bir-birinden ayrılıyordu. Bütün bunlar Arap alfabesinin yazılışını ve okunmasını çok zorlaştırıyordu.

Kitabın ortaya çıkmasında ve inkişafında mühim şartlardan biri olan alfabe ile beraber yazı materyallerinin de rolü olmuştur. Başka halklarda olduğu gibi, Azerbaycanlıların da en kadim-kitaba kadar ki yazılan abideleri esasen taş, kemik, metal, kil, kaya üzerindeki yazı ve resimlerden, kabir kitabelerinden, muhtelif mimarlık abidelerinin ve ev eşyalarının, süs şeylerinin üzerindeki yazılardan ibaret olmuştur. Daha sonralar ise halkımızın ulu ecdatları pergament² adlı daha sağlam ve uzun müddet yaşayabilen yazı materyallerinden istifade etmiştir. Ancak hayvan derisinden hazırlanan bu materyal çok pahalıydı. Sadece bunu göstermek kifayettir ki, Azerbaycan’ın ilk yazılı abidesi olan “Avesta” e göre 12.000 inek derisine yazılmıştır.

Yakın ve Orta Şarkın başka ülkelerinde olduğu gibi, Azerbaycan’da da elyazma kitaplarının çokça yayılması ve bunun da neticesinde ilmin daha süratle inkişafı yalnız bu ülkelerde kâğıt istihsaline başlanmasından sonra mümkün olmuştur.

Bilindiği gibi, kâğıt istihsaline ilk defa bizim M.Ö. I. asırda Çin’de başlanmıştır. Kâğıt hazırlanmasının Çinliler tarafından uzun müddet gizlenen sırrı ise VIII. asrın ortalarında açılır: 751’de Bağdat halifesinin Semerkand’da ki komutanı Ziyad ibn Salih, Çin’i Talas nehri yakınlarında yener ve onlardan 20 bin kişiyi esir alır. Esirlerin içerisinde olan kâğıt mütehasısının nüshası esasında tezlikle Semerkand’da kâğıt istihsaline başlanır. İki asır içinde kâğıt istihsali Semerkand’ın inhisarı gibi kalır. X. asrın ikinci yarsından başlayarak hilafetin başka şehirlerinde, o cümleden Dımaşk’da, Suriye Trablus’da da kâğıt hazırlanmasına başlanır. XI-XIII. asırlarda ise Tebriz, Kahire, Five-Mısırdı, Fas’da-İspanya kâğıt fabrikaları açılır. Daha sonra ise kâğıt istihsali İspanyadan başka Avrupa ülkelerine yayılır. Mehazlar henüz Arap istilasına kadar Azerbaycan halkının elyazması hakkında hayli kitap servetine malik olmasını demeye hak verse de, aynı servetler bizim günlere dek gelip ulaşmamış, tarihin keşmekeşlerinde mahv olup gitmiştir. Arap hilafeti İslam dinini, Arap dilini ve alfabesini kabul ettirmekle kifayetlenmemiş, aynı zamanda halkımızın kadim medeniyet abidelerini, Azerbaycan alfabesi ile yazılmış kitapları mahv etmiştir. Cemiyetin umumi inkişafı, her zaman daha ucuz ortaya çıkan ve yazı için daha elverişli olan kâğıt istihsalinin ortaya çıkması ile alakalı olarak sonraki asırlar medeni yükseliş yönden daha sorumlu olmuştur. Kâğıt istihsalinin benimsetilmesi zamanında Azerbaycan edebiyatı ve ilminin çiçeklenmesi devrinin başlangıcına tesadüf etmiştir.

Ola bilir ki, nispeten ucuz ortaya çıkan yüksek keyfiyetli yazı materyali ile elyazma kitaplarının kütleli istihsali, teknik yeniliklerle edebiyat ve ilmin inkişafındaki muvaffakiyetler arasındaki karşılıklı alaka henüz tamamıyla öğrenilip, tetkik edilmemiştir. Yalnız evrensel ve ideal yazı materyali olan kâğıt geniş hacimli ve mürekkep anlamlı, çok

²Parşömen, üzerine yazı yazmak veya resim yapmak için kullanılan özel hazırlanmış hayvan derisidir.Parşömen ismi Bergama’dan gelmektedir ve Bergama Kağıdı anlamında Latince Charta Pergamena’dan türemiş ve bütün dillere de buradan geçmiştir.

ciltli ve birçok nüshalardan ibaret kitapların yayılmasına imkân verdi. Azerbaycan halkının bedii dehası tarih boyu onun poeziyasında daha parlak aksini bulmuştur.

Oğuzların X-XI. asırlarda yarattığı, asırlarca dilden-dile, nesilden nesile geçen, el âşıkları-ozanların adı ile bağlı olan “Dede Korkud” destanları mütehasısların fikrine göre henüz XI. asırda yazıya geçirilmiştir. Bu destanlar halk arasında çok kütleli olmuş ve XV.-XVI. asırlarda “Kitab-i Dede Korkud” adı ile yeniden yazıya geçirilmiştir.

Şuan da bu kudretli abidenin Dresden ve Vatikan kütüphanelerinde saklanılan iki nüshası malumdur.

Azerbaycan elyazma kitaplarının ilk numuneleri bize gelip ulaşmamıştır. Buna göre de onun ortaya çıkma tarihini, tam olarak göstermek mümkün değildir. Bazı kaynaklardan aldığımız malumata esasen ihtimal ki, Azerbaycan’da elyazma kitabı sanatı en azı XI. asırda mevcut idi. Bu devir Hatib Tebrizi, Getran Tebrizi (Kemaloğlu,2012:164-165)³, Behmenyar,

3 Tebriz yakınlarındaki Şadiabad köyünde, bir köylü ailesinde doğan Getran Tebrizi hayatını Gence ve Tebriz’de sürdürmüştür. İlk tahsilini Şadi-abad almış, sonra Tebriz’de okumuştur. O zaman Azerbaycan’da birkaç feodal devlet vardı. Bunlardan biri de başkenti Gence olan Şeddadiler devletiydi. Arap hilafetinin çiçeklendiği dönemlerde Gence müslüman aleminin kuzeyinde büyük kültür merkezine dönüşüyor. Burada üniversiteler, okullar, bireysel ve toplumsal kütüphaneler, gözlemevi ve tıp merkezleri faaliyet gösteriyor. Müslüman kültürü komşu Hıristiyan devletlerine işte buradan yayılıyor. Doğu’nun bir çok ülkelerinden akademisyenler, şairler, mimarlar, sanatçılar Gence’ye akar. Getran da eğitimini tamamladıktan sonra buraya geliyor. O, kısa sürede Gence’de Şeddadilerin sarayına davet olunur ve az zamanda büyük nüfuz kazanıyor. Aynı dönemde ülkenin başında Ebdülhesen Leşkeri dururdu ve tabii ki, Getran da bir çok şiirlerini ona ve onunla ilgili olaylara adıyor. Bu şiirlerden hareketle, Getran ın Gence’de yaşadığı dönemi tanımlamak mümkündür. Şiirlerinden birinde Getran Revvadiler devletinin başkanı Ebu Mansur Vehsudanın Ebdülhesen Leşkerinin konduğu olarak Gence’ye gelişinden söz ediyor. Getran yaratıcılığını inceleyen akademisyenlerin göre, bu görüş 1035-1040 yılları arasında ortaya bilirdi. 1042 yılında ise şair artık Tebriz’de şehrin yarısını yerle bir etmiş korkunç depremin şahidi olmuştu. Demek, Getran Tebriz’e bu doğal felaketten önce dönmüştü . Fakat bir çok araştırmacılar Getran ın Gence’ye depremden sonra geldiğini iddia ediyorlar. Görünür, şairin yeniden Gence’ye dönüşünü de istisna edilemez. 1046 yılında Getran Tebriz’de büyük İran şairi ve filozofu Nasır Hosrova görüşür. Nasir Hüsrev kendisinin ünlü "Sefername" eserinde Getran adlı güzel bir şairle görüştüğünü kayıt edir. Getran bir süre Nahçıvan’da, yerel yargıçların s araylarında yaşadktan sonra memleketi Tebriz’e döner. Getran Tebrizi henüz sağlığında iken yetenekli şair, bilge filozof ve âlim gibi bir çok ülkede şöhret kazanıyor. Kendisinin yazdığına göre, onu Horasan’da ve Irak’ta iyi tanıyor ve seviyorduler. Getran "Tövsnâme", "Quşname", "Vamiq ve Ezra" adlı eserlerin yanı sıra esasen kasidelerden oluşan büyük hacimli divanın müellifidir. XII yüzyılda yaşamış Orta Asya şairi Reşit Vetvat, o ömrü boyunca tek gerçek şair tanıdığıdır, o da hekim (bilge) Getran Tebrizidir. Getran şiir ile genç yaşlarından uğraşmaya başlamış ve bu alanda büyük yaratıcılık başarıları kazanmıştı. Şiir yaratıcılığında önemli yeri dönemin çeşitli hükümdarlarını tarif eden kasideler tutuyor. Bu eserler modern okuyucu ve araştırmacılar için kasidelerde medh edilen kahramanların saraylarında yaşanan tarihi olayları öğrenmek ve anlamak açısından çok değerlidir. Örneğin, Getran Tebrizi’nin şerlerinde oğuzların Azerbaycan’a birkaç seferi yer bulmuştur ki, bu bilgiler şimdi bizim için büyük önem taşıyor. Onun Tebriz zelzelesine ilişkin şiiri Getran şöhret getirmiştir. Orta çağ kaynaklarına dayalı Azerbaycan araştırmacıları, Getran Tebrizi fars leksikografyası tarihinde Fars dilinin ilk izahlı lüğatinin yaratıcısı olmuştur. Bu konuda "Lügat-fürs" (Fars sözlüğü) yazarı şair ve tertibçi Esemi Tusi (XI. yüzyıl), "Sihahül-fürs" müellifi Muhammed bin Hinduşah Naxçıvani (XIII. yy) ve başkaları yazmışlar. Orta çağ yazarlarının çoğu bu sözlüğü yaratıcısının adıyla sadece "Lügat-Getran ", yahut "Fehengi-Getran " (her iki ifade "Getran ın sözlüğü" anlamına gelir) gibi kaydeder. Sonraları ise bu sözlük "Tefasir fi lüğatül-fürs" (Farsça kelimelerinin açıklamaları), ya da kısaca "Tefasir" (izahlar) olarak adlandırılır. Getran Tebrizi Azerbaycan ve İran halklarının şiir ve leksikografiya tarihinde derin izler bırakmıştır. 1042 yılı Tebriz depremini anlattığı büyük kasidenin ve zengin tabiat tasvirleri ile dolu çok sayılı şiirlerin müellifi olarak tanınmaktadır. Getran Tebrizi’nin Fars dilinde yazmış olduğu şiirlerinde Türk, güzellik ve kahramanlık simgesi olarak kullanılır. Fars dilinde yazan çağdaşları içerisinde Getran ilk defa olarak, şiirlerinde Azerbaycan Türkçesi’nden bir çok kelimeler ve deyimler kul lanmıştır. Kasidelerinin birinde “İnsanların hepsi sanki dikendirler. Ben boş yere bu dikenlerin arasında çiçek arıyorum” diye zamana ve insanlara acı acı sitem etmesine, rağmen Getran’ın şiirlerinde insan sevgisi, insana, onun

Ebülüla Gencevi⁴ gibi Azerbaycan'ın görkemli şair, âlimlerinin yaşadığı devirdir ki, şüphesiz onların bize gelip ulaşmamış eserlerinin kopyaları henüz sağlıklarında kopyalanmıştır.

Azerbaycan'da ilk elyazmalar Meraga, Sultaniyye, Tebriz, Şamahı, Gence şehirlerinde ortaya çıkmaya başlar. O zamanlar bu şehirlerin adları bütün Doğuda tanınıyordu. Fars dilinin geniş bir alana yayılması Yakın Doğu ülkeleri arasındaki alakaları ve karşılıklı tesiri gittikçe daha da artırıyordu. Bu dilin şiir dili gibi meşhurlaşması başka halklardan olan şairleri de farsça yazmaya sevk ediyordu. İlmî edebiyat ise ananeye esasen hala da Arap dilinde yazılıyordu. Halkın geçmişine dayanan Azerbaycan medeniyeti XI-XII. asırlarda yeni

hayırseverliğine inancı kuvvetlidir. Doğu Rönesansının bir parçası olarak Azerbaycan Edebiyatı esas itibarıyla Arap ve Fars dillerinde oluşturuldu. Aynı dönemde faaliyet gösteren Mümkün Tebrizi, Hattat Nizami Tebrizi, Ali Tebrizi, İskafi Zencani, Kafi Zafer Hemedani, Mansur Tebrizî gibi kudretli Azerbaycan şairleri söze, onun tanrı kudretine sonsuz saygı besleyerek onu bayağı ve çoğu zaman anlamsız karakter taşıyan medhiyeye sarf etmekten kaçmaya çalışıyorlardı. Onlar sanat edebiyatın gerçek, adalet ve insanlık, hümanizm konumundan çıkış yapması ilkesini temel alıyor ve kendi kalemlerini de bu yönlerde kullanmaya daha çok tercih ediyorlardı. Azerbaycan edebiyatının ünlü temsilcilerinden biri olan Getran Tebrizi'nin yaratıcılık mirası, "Divan" ve Fars dilinin izahlı sözlüğüne adanmış "Et-tefasir" adlı bilimsel eserden ibarettir. Onun şiiri yüksek şiir tekniği, ince zevk ve keskin gözlemin rengarenk fikir -estetik ifade ve üslup benzersizliği özeldir. Şairin eserlerinde hayatiyet, doğallık, insan duygularının realist ifadesi tercih olunur. Hayattaki bütünlüğüne, doğanın eşsiz, renkli ve zengin güzelliklerinden yararlanarak onları şiirsel bir dille tavsif etmek kudreti, insanlığın, saf aşkın kadrini bilip bu ahlaki meziyetleri takdir ve tebliğ mahareti Getran Tebrizi şiirinin karakteristik özelliklerindedir. O, aşkıta vefayı ister. Getran Tebrizi, Tebriz'de doğsa da, onun hayat ve faaliyetinin temel parçası Gence'de(1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra bu ülkenin ikinci büyük şehridir. Şehrin isminin yaranması ile ilgili iddia Azerbaycan Türkçesinde Gence (Türkiye Türkçesinde "geniş", "geniş yer", "genişçe") sözünden ortaya çıkmasıdır. Bu söz sonradan "Gence" olarak kullanılmaya başlanmıştır.) geçmiştir. Bu durum şairin yaratıcılığında vatan hasretinin, gurbet şiirinin de ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Bu tesir ise şiirsel sözün malzemesi gibi ortaya çıkıyor, kendisinin fikir-estetik ifadesini buluyordu. Getran Tebrizi 'nin şiirindeki hayatiyet şairin nesnellüğünün yanı sıra, tarihi ve toplumsal olaylara ilgi ve merakından, onları şiir diliyle tarif etmek eğiliminden de kaynaklanır. Şairin 1046 yılı Tebriz zelzelesine adadığı kaside ve diğer eserleri bu fikri söylememize neden olur. Onun kaside, rubai ve gazellerinde çalıştığı epitetler(Herhangi bir türün isminde, cins isminden sonra yazılan, türün adını belirleyen sıfat ya da isim. Pinus (cins ismi) nigra), mukayese ve mübâlağalar da gerçek hayattan, doğanın kendisinden gelir. Getran'ın yılın mevsimlerine ve onlara uygun olarak doğada yaşanan değişikliklere adadığı şiir örnekleri kendisinin eşsiz zarafeti, içerik zenginliği, anlam derinliği, sanat-estetik güzelliği ile dikkati çekiyor:

Cemaat büründü büsbütün Xeze(haza),

Ağaçlar üstünden esdikçe hazan.

Havalar tutuldu, sular duruldu

Dünya hiddetlendi, qocaldı(yaşlandı) delikanlı.

Almayla, heyvayla(ayva), narla dolu bağ,

Boş kaldı laleden, gülden gülüstan.

Kekik qaqqıltısı(gülmesi) kesildi dağdan,

Qırqovul(sülün) soluğu gelmiyor tarladan.

Hayatiyet, düşündürücülük, nasihatçılık, sosyal-felsefi derinlik Tebrizi'nin şiirine özgüdür. Onun yaratıcılığı Ebu'l-Ula Gencevi, E. Xaqani, Felek Şirvani, Nizami Gencevi vb. şairlere derin etki etmekle yeni edebi yönün ve geleneğin temelini atmıştır. Bunun sonucudur ki, Getran'ın yaratıcılığı çağdaşları, yakın halefleri ve sonraki yüzyılların ilim ve sanat adamları tarafından yüksek değerlendirilmiştir. Getran 1088 yılında Tebriz'de dünyasını değiştirmiş ve Surxab mahallesindeki ünlü şairler kabristanlığında defin edilmiştir.

4 XI.XII.yy. Azerbaycan'ında saray edebiyatı olarak adlandırılan bir edebiyat doğurmuştu.Saray şairleri Şirvan'da Şirvanşahlar'ın, Tebriz'de ise İldenizlerin sarayları etrafında toplanmıştı.Saray şairlerinin, eserlerinde ele aldıkları konular sınırlı idi.Hükümdarları ve asilzadeleri öven methiyeler, hükümdarın akrabalarının ve saraya yakın kimselerin ölümü halinde mersiyeler yazar, devlet hayatındaki önemli olayları şiirle anlatıyorlardı.Şirvanşahlar sarayında şairlerinden oluşan bir edebî meclis oluşmuştu.Bu meclisin başında devrinin istidatlı şairi Ebül üla Gencevi (1096-1159) vardı.Gence'de doğmuş Ebülüla 44 yaşında Şirvan'a göçmüş ve burada Melikü's Şüera (Şairler sultanı) unvanını kazanmıştı.Ebül üla üslûp güzelliği ile seçilen kasidelerin yazarıdır.Hakani Şirvani'nin bir şair gibi yetişmesinde ve ün kazanmasında onun rolü olmuştur.

kitaplarla zenginleşir. Bunlardan XI. asırda yaşayan görkemli Azerbaycan alimi Behmenyar ibn Merzban'ın (Corbin, 1994: 310; Seyyid Hüseyin Nasır: 293, 301)⁵, “Meratib el-Mevcutat”, Varlığın Katları, “Mabed et-Tabiyyat”, “Metafizik”, “El-Behcet va es-Seadet”, Güzellik ve Saadet eserlerini, aynı devrin başka bir görkemli alim ve şairi Hatib Tebrizi'nin⁶, 1030-1108, felsefe, mantık, dil ve edebiyata dair yazdığı “Şerhi-Divani Ebu Temam”, “Şerh el-Hamase, “Şerhi-Sigt ez-Zend” vb. eserlerini gösterebiliriz. Tabiat, astronomi, coğrafya, tarih ve felsefe ile meşgul olan âlimlerden Mekki ibn Ahmed Berdei, Seid ibn Eluri el-Ezdi, Ebu-l-Aziz ibn Hasan Berdei, Ebdu-l-Kerim Şirvani, Ebu-l-Hasan Meragai, Nizameddin Ahmed Nahcivani vb. meşhur idiler.

XII. asırda şehirlerin büyümesi, ticaret ve sanatkârlığın inkişafı ilim, edebiyat ve kitap sanatının de inkişafına tesir ediyor. Aynı devirde Azerbaycan'ın şehirlerinde medreseler ve mahalle mektepleri vardı. Bu mekteplerde dini talimle beraber, gramer, mantık, edebiyat, tabiat, felsefe vb. ilimler de tedris olunurdu. Yeni-yeni saray ve mektep kütüphanelerinin ortaya çıkması kitapçılık işine olan talebi daha da artırdı. Mescitlerin yanında da kitapların kopyalanıyor ve kütüphaneler kuruluyordu. Şamahı'da Hakani'nin (Caferoğlu, 1988: 61)⁷ dayısı Kefiyyeddin Ömer ibn Osman'ın rehberliyi ile medrese ve büyük kütüphane teşkil edilmişti. Aynı devirde Azerbaycan'ın başka şehirlerinde, o cümleden Tebriz ve Meraga'da da böyle kütüphaneler var idi.

XII. asır Azerbaycan edebiyatının inkişafı ve çiçeklenmesi sahasında hususi bir devirdir. Bu dönem Azerbaycan'ın muhtelif şehirlerinde Şehabeddin Sühreverdi (Şehabeddin, 1945: 464; Sühreverdi, 2002: 170; Sühreverdi, 1949: 23)⁸, Eynelguzat Miyaneci⁹, Yusuf Hoylu, Mehseti Gencevi¹⁰, Efzeleddin Hakani, Feleki Şirvani¹¹, Mücireddin Beylegani ve

5 Azerbaycanlı Mecusi filozof (öl.1066).İbn-i Sina'nın öğrencisi.İbn-i Sina'nın yapıtlarını açıklayan Arapça kitaplar yazarak büyük ün kazandı. Başlıca yapıtları: Risale fi Meratip-i Mevcudat (Varlıkların Mertebeleri Üstüne Risale), Risale fi Mevzu'-il-İlm-il-Maruf-bi-ma-Ba'dait-Tabi'a (Ma-Ba-d-it-Tabiat [Tabiat Sonrası] Adıyla Bilinen Bilimin Konusu Üstüne Risale), Kitab-ül-Mubasahat'ı İbn-i Sina (İbn Sina ile Söyleşi), Kitab-ül-Tahsil der Mantık ve Tabiiyat ve İlahiyat (Mantık, Doğa ve Din bilim Üstüne Bilgi Veren Kitap)

6 Büyük filozof Hatib Tebrizi de bu devirde yaşamış ve eserlerini yazmıştır.O, felsefe, mantık, ve edebiyata dair birçok eserin sahibi olmuştur.Hatib Tebrizi (1030-1108) Tebriz'de doğmuş, Bağdat'ta, Şam'da ve Mısır'da öğrenim görmüştür.O, Ebu'l-üla Maarif gibi meşhur Arap filozofunun talebesi olmuş, Bağdat'taki "Nizamiyye Medresesi'nde hocalık yapmıştı.Müslüman şarkında o, iradeli ve istidatlı alim olarak şöhret bulmuştur.Onun eserlerinin bir kısmı, Avrupa dillerine de tercüme edilmiştir.

7 Efdalü'd-Din-; İbrahim Badil b.Ali Şirvanî, (Hakan) (1126 1199)Azerbaycan'da Selçuklular çağında yetişmiş bir başka şair de Efdalü'd Din-i Hakani'dir.Hakani (1120-i 1199) Şamahı'da sanatkar bir aileye mensup olarak doğmuştur.tık tahsilini de alim bir şahıs olan amcasından almıştır.Hakani geçliğinde ilme büyük ilgi duyardı.O, Arap ve Fars dillerini çok iyi bildiği gibi, dilciliği, felsefeyi, mantığı, ilm-i nücümü, riyaziyeyi, İslam fıkhnını ve şiiri çok iyi bilirdi.Coşkun yapısı ve şairlik yeteneği Ebu'l-ula Gencevi'nin dikkatini çektiğinden, Efdalü'd-Din, Şirvanşahlar sarayına davet olunmuş ve hemen "Haklin;" lakabını kazanmıştır..

8 Şahabeddin Sühreverdi Maktûl veya tüm isim ve künyesiyle Ebu'l-Fütûh Şahabeddin Yahya bin Habeş bin Emîrek Sühreverdi Maktûl (1115-1191), ünlü İslam filozofu ve işrakilik isimli fikrî akımın kurucusu.

9 Eynelquzat Miyaneci'nin Asıl adı Eynelguzat Abdulmeali Abdullah ibn Muhammed Miyaneci Hemedani'dir.(1099-1131)1099de Hemedan'da doğmuş. Aslen Azerbaycan Türkü olup şehri Miyane'dir.Ahmed Gazali, Cüveyni, Ömer Hayyam ve başka alimlerden ders almıştır.

10 XII.asırda Azerbaycan'da saray dışında gelişen halk edebiyatının meşhur şahsiyetlerinden biri şair Mahsetli Gencevi'dir.Onun irticalen söylediği rubailer, muasırları ile karşılıklı şiir okuması uzun müddet halk arasında ağızdan ağza söylenerek adeta bir destana dönüşmüştü.Mahseti hanım, devrinin istidatlı şairesi olmakla halk içerisinde büyük bir itibar ve hürmet kazandı.Onan sosyal ve ahlaki mevzularda yazdığı rubailer, sadece Azerbaycan'da değil hatta Yakın Şark ülkelerinde dahi yayılmıştı.

11 XII yüzyılın I yarısında yazıp yaratmış Feleki Şirvani döneminin etkili müneccimlerinden biri olmuştur.Fitrî istidat ve kabiliyeti sayesinde bu ilmi mükemmel şekilde öğrenmiştir.İhtisasına uygun olarak «Feleki» müstear ismini kabullenmiştir.Bir süre Şirvanşahlar sarayında yaşamış, Şirvanşah Menuçöhre methiyeler, yazmıştır.

büyük Nizami gibi mütefekkirler ve şairler yazıp yaratmıştır. Sırf buna göredir ki, aynı devirden bize gelip ulaşmış eserler içerisinde bizim edebiyat üstünlük teşkil eder. Dünyanın muhtelif kitap koleksiyonlarından en kadimleri XIII. asrın evvellerinde yazıya geçirilmiştir. Dini ve dünyevi mevzuda yazılmış bu kitapların çoğu Tebriz, Meraga, Erdebil vb. şehirlerde yazılmıştır. O zaman Avrupa'dan Asya'ya geden kervan yolları bu şehirlerden geçtiğinden onlar büyük ticaret merkezlerine döndürülmüştür. Buna göre de XIII. asırdan başlayarak, Tebriz ülkenin mühim medeni ve iktisadi merkezine döndürülmüştür. Burada sanatkârlık, hususiyle ipekçilik yüksek inkişaf seviyesine ulaşmıştır. XIII. asrın sonlarından itibaren şehir bütün Asya'da en büyük medeniyet ve tasarrufta merkezine çevrilir.

XIII-XIV. asırlarda Tebriz'de yerli sanatkârların eli ile kendi güzelliği ile bütün Asya'da seçilen birçok mimarlık abideleri dikilmiştir. Hülâgular-İlhanlar zamanı dikilmiş böyle abidelerden Kazan Han'ın anıt mezarını, Taceddin Alişah mescidini göstere biriz. Hülâgu İlhanların Tebriz ve Meraga şehirlerindeki ikametgâhlarında ortaya çıkan tarihi ve bedii eserleri, elyazmaları minyatür şekillerle süslenirdi. XIII. asırda Şirvan'da yazılmış elyazmalar bedii tertibat yönünden Cenubi Azerbaycan'da¹² ortaya çıkan elyazmalardan geri kalsa da, burada da âlimler ve ince sanat adamları ilmi ve medeni faaliyet için imkân buluyorlardı. Mimarlar güzel mimari abideleri-kaleler, lahitler, mescitler yapıyor, âlim ve şairler, hattat ve ressamlar muhtelif ilmi ve bedii sanat eserleri ortaya koyuyorlardı.

XIII-XIV. asırlarda Azerbaycan'da ilim ve medeniyetin inkişafı görkemli âlim ve şairlerin yetişmesi, yeni ilmi müesseselerin ve kütüphanelerin ortaya çıkması ile alakalıdır. Tebriz, Meraga, Bakü, Nahçıvan, Şamahı, Berde vb. şehirlerde sanatkârlık ve ticaret büyümüştü. Bu devirde görkemli alim Nasreddin Tusi (1201-1274) 1259'de Meraga rasathanesinin kurar. Onun rehberliği ile uzun müddet faaliyet gösteren bu rasathanede yüzden fazla âlim meşgul olurdu. Onun astronomi, riyaziyata, edebiyata dair yazdığı yüzden fazla eserin birçoğu, o cümleden “Zic-İlhani”, “Üstürlab”, “Macesti”, “Cameu-l-Hesab”, “Meyar eş-Şer” vs. eserlerinin elyazmaları bizim zamanımıza kadar muhafaza olunmuştur. Meraga rasathanesinde Azerbaycanlı âlimlerle beraber, Orta Asya ve Çin'den gelmiş âlimler de faaliyet gösteriyorlardı. Rasathanenin kütüphanesinde ilmin muhtelif sahalarına dair Bağdat'tan, Şamdan ve Şarkın başka ülkelerinden getirilmiş 40 bine kadar kitap toplanmıştı.

Bu devirde edebiyat, ince sanat, felsefe, tarih, riyaziyat, tıp vs. ilimlere dair külli miktarda kitap yazılıyordu. Yeni eserlerin ortaya çıkması kitap sanatının inkişafını zaruri bir talep gibi ileri sürüyordu. Musiki sahasında Safiyüddîn Abdul-Mü'min Urmevî'nin “Kitab el-

12 Güney Azerbaycan'ın Yeri ve Coğrafi Sınırları:Türkiye'nin doğu komsusu olmasına rağmen birçok faktörün etkisiyle pek bilinmeyen İran Azerbaycan'ı, siyasi literatürde Güney Azerbaycan olarak adlandırılmaktadır.İran'ın kuzeybatı topraklarını oluşturan Güney Azerbaycan, Türkiye ile Azerbaycan arasında uzanmaktadır.Güney Azerbaycan olarak adlandırdığımız bölgenin coğrafi sınırlarını tespit ederken öncelikle eski zamanlardaki Azerbaycan'ın coğrafi sınırlarının incelemesi gerekir.Azerbaycan adının M.Ö.323 yılında Güney Azerbaycan'da Atropat tarafından kurulan “Atropatene Devleti”nin adından geldiği kanaati hakimdir.Buna göre Azerbaycan adı “Atropatene”nin söylenişinin değişmesi ile oluşmuştur.“Atropatene Devleti”nin o zamanki sınırları doğuda Hazar Gölü, kuzeyde Aras Nehri, batıda Türkiye ve Irak sınırı ile güneyde Hamedan ilinin güney kesimlerini içerisine alıyordu.Azerbaycan'ın sınırlarının tespiti hususunda tarihi gerçekler kadar, bölge insanların dil, kültür ve etnografik değerlerinin de dikkate alınması gerekmektedir.Bu bakımdan Hazar Gölü'nün batısındaki Türklerin yasadıkları toprakları Azerbaycan olarak kabul etmek daha gerçekçi olacaktır.Tarihi Azerbaycan sınırlarını ve Hazar Gölü'nün batısındaki Türklerin yaşadıkları toprakları göz önüne aldığımız takdirde Güney Azerbaycan, Hamedan, Zencan, Kazvin, Batı Azerbaycan (Urmiye), Doğu Azerbaycan (Tebriz) ve Erdebil Eyaletleri'nin tamamını, Gilan Eyaleti'nin ise kuzey kesimlerini içerisine alan etnik-millî ve tarihi-coğrafi özelliklere sahip, içindeki bütün köyleri birbiriyle sıkı ekonomik ilişkide olan büyük bir bölge karsımıza çıkmaktadır.

Edvar” (Özalp, c.I: 320; Arslan, 2004: 30)¹³, Übeyd Tebrizi'nin riyaziyata dair “Risalet ül-hesap-Hesap üzere kitap”, Muhammed Nahçıvani'nin “Destur el-Katib fi Tayin el-Meratib” (Alizade,1967: 253-265)¹⁴, Mahmud ibn İlyas'ın “Tıbbname”, İsa Raki'nin “Tıbb”, Ali ibn Ahmed Tebrizi'nin “El-Muhtar” ve “Kitab Tıb el-Cemali” kitapları genişçe bir alana yayılmıştı. Felsefe sahasında ise Mahmud Şebüsteri'nin¹⁵ (1252-1320) ”Gülşeni-raz” ve “Saadetname” eserleri meşhur idi. XIV. asrın evvellerinde Tebriz tarihçileri Moğol hükümlerinin devrinin iktisadi ve siyasi hadiseleri hakkında etraflı malumat veren “Cami et-Tevarih”¹⁶ adlı görkemli bir eser yazarlar. Bu devirde Azerbaycan dilinde de birçok eserler yazılmıştır. XIII. asrın sonlarından itibaren Hasanoğlu, Kadı Burhaneddin¹⁷, Nesimi¹⁸ ve

13 Edvâr-ı Mûsikî: Şiir ve mûsikîyi çok seven II.Murad'ın emriyle Türk mûsikîsinin ana nazariyat kaynağı olarak kabul edilen Safiyüddin Abdü'l-Mü'min Urmevî'nin “Kitabü'l-Edvâr” isimli Arapça eseri geniş ilavelerle Türkçeye çevirdiği eserdir. Şükrullah'ın gençlik döneminde yazdığı bir eserdir.Safiyüddin Abul-Mü'min Urmevî'nin 15 fasıl olan Kitabü'l-Edvâr adlı eserinin tercümesinden sonra 20 fasıl daha eklemiştir.Bazı kaynaklarda İkinci Murad'ın Şükrullah'a iki mûsikî kitabı daha telif ettirdiği yazılsa da, diğer kitapla ilgili şimdilik her hangi bir bilgiye ulaşamadık.Ayrıca Urmevî'nin “el-İkâ” isimli Farsça eserini de Türkçeye tercüme ettiği bildirilmiştir.

14 Muhammed Nahçıvani, İlhan Ebu Sa'id ve Arpa Han dönemlerinin önemli devlet adamı Giyaseddin Muhammed Reşidî'nin (öl.1336) yakınında bulunmuş ve ondan himaye görmüştür.Ona yakınlığı sayesinde, babasından sonra bir bilim ve devlet adamı olarak ün kazanmıştır.Kendi ifadesinden Giyaseddin'in vezirliği döneminde inşa Divanı'nda münşi olarak görevlendirilmiştir.

15 Tebriz yakınlarındaki Şebüster'de doğmuştur.Fıkıhta Şafii, itikadda Eşari olan Şebüsteri ağırlıklı olarak tasavvuf, kelam ve felsefe konuları üzerinde durmuştur.Eserlerini Moğol işgali döneminde kaleme aldı.Şiirde Ebu Said Ebu'l Hayr, Feridüddin Attar ve Mevlana Celeleddin Rumi'den etkilenmiştir.Muhyiddin İbn Arabi'nin Vahdet-i Vücut öğretisinden ve onun sembolik terminolojisinden etkilendi.Şebüsteri İbn-i Arabi'nin düşünce ve terminolojisini Farsça şiire dahil eden sufilerden biri kabul edilir.Şebüsteri'nin en ünlü eseri Gülşen-i Râz adındaki mistik metindir.1311 yılında Mesnevi tarzında yazılan şiir, Emir Hüseyin Herevi'nin sufi metafiziği hakkında sorduğu suallere Şebüsteri'nin verdiği cevaplardan oluşur.Eser, tasavvufun özelde de vahdet-i vücud doktrininin ve sufi terminolojisinin en özlü izahlarından biridir.

16Cami'üt-Tevarih, (Arapça: جامع التواريخ; ğāmi'ü t-tawāriḥ) Bu ansiklopedik, Mahmud Gazan'dan, Moğollar ve onların hanedanlığını, sonraları Âdem'den Reşide'd-din Fazlullâh'ın yaşadığı döneme kadar olan tüm tarihi kayıtları içeren değerli bir kitaptır. Reşideddin Fazlullah, Cami'üt-Tevarih, Çev.A.Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz),

17 Kadı Burhaneddin {1345-1398} Türk devlet adamı ve Divan Edebiyatı şairi.Asıl ismi Burhaneddin Ahmed'dir.1345 (hicri 754) yılında Kayseri'de dünyaya gelmiştir.XIII.yüzyıl başlarında Harzem'den Anadolu'ya göç eden Oğuzların Salur Boyu'na mensup Kayseri Kadısı görevinde bulunan Şemseddin Mehmed'in oğlu idi.Kadı Burhaneddin çok yönlü bir kişidir.Bir taraftan (Anadolu'da, Mısır'da, Şam'da, Halep'de) çok iyi klasik bir İslam eğitimi aldıktan sonra ilim ve eğitim ile uğraşmıştır.Sonra çok başarılı olarak ve halkça sevilerek Kayseri'de kadılık görevini ifa etmiştir.Eretna Beyliği devlet işleri ile çok yakından (bey danışmanı, vezir ve beylik naibi olarak) ilgilenmiştir.Sonunda Sivas merkezli Devleti olarak kendi adı ile anılan bir devlet kurup bu devletin 18 yıl hükümdarlığını yapmıştır. Kadı Burhaneddin bu siyasal uğraşları yanında edebiyat ve özellikle şiir ile yakından meşgul olmuş ve özellikle gazel, tuyuğ ve rubailerle dolu büyük bir Divan ortaya çıkarmıştır.Türk edebiyatında aruz veznini Türkçeye uygulayıp Divan şiirinin edebiyatının ortaya çıkması sürecine öncülük eden büyük bir Anadolu şairi olarak anılması gerekmektedir.

18 Doğum tarihinin 1369-1370 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir, Azerbaycan'ın Şamahı şehrinde doğmuştur.İdamı da 1425 yılındadır.Türkçe ve Farsça divanları yazmıştır.Şiirleri dönemin bir çok şairini etkilemiştir. Şiirlerinde Hallac-ı Mansur'u andıran ifadeler kullanmasıyla idarecilerin tepkilerini üzerine çok çekmiştir.Nesimî'nin yaşadığı dönemde Fazlullah Naimi'nin (1339-1401) kurucusu olduğu Hurufilik hareketi geniş ölçüde yaygınlaşmıştı.Nesimî,Naimi'den öğrendiği Hurufiliği kabul etmiş ve bu tarikat uğrunda mücadele etmiştir.Kendisinin de Hacı Bektaş-ı Veli'den etkilendiği ileri sürülmektedir.Çeşitli nazireler yazmıştır.Şiirleri Anadolu, Azerbaycan ve İran'da yaygındır. Esterabadlı Fazlullah'ın yaymaya çalıştığı Hurufiliği benimsemiş ve bu mezhebin önde gelen savunucuları arasında yer almıştır.Görüşleri yöneticileri rahatsız etmeye başladığında, benzer vakalarda olduğu gibi, Nesimî de takip edilmiş ve Mısır Çerkez kölemenleri hükümdarı El-Müeyyed Şeyh'in emriyle Şam'da derisi yüzülerek öldürülmüştür.Cesedinin bir hafta halka gösterildiği, ayrıca öldürüldükten sonra derisini omzuna alıp 7 kapıdan aynı anda çıktığı söylenmektedir.Nesimî'nin derisinin yüzülmesine fetva veren müftü, sağ elinin işaret parmağını sallayarak “Bunun kanı da murdardır. Kazara bir uzva damlasa, şer'an o uzvun da kesilmesi lâzım gelir” demiş, tam o anda Nesimî'nin bir damla kanı müftünün işaret parmağına sıçramış, alandaki insanlardan biri “Müftü efendi! Fetvanıza-göre parmağınızın

başkaları kendi eserlerinin büyük bir hissesini kendi ana dilinde yaratmıştır. XIV. asır anadilli hikayelerimizde yaranan epik eserler arasında Sulu Fakih'in "Yusuf ve Züleyha" (Dolu, TDED, c.IV:420- 426); Köktekin, 1996:173-179)¹⁹, Yusuf Meddah'ın "Varka ve Gülşah (İz, 1985, C.1: 318)²⁰", farsça yazılan eserlerden ise Arif Erdebili'nin "Ferhadname" (Nizami Gencevi: 179-181)²¹, Essar Tebrizi'nin "Mehr ve Müşteri"²² hikayeleri hususi olarak belirtilmelidir.

Mehazların verdiği malumata göre, XIV. asrın evvelerinde Tebriz yakınlarında "Dâru'ş-şifa" ("Şifa Evi"- Kemaloğlu, 2012, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: 168)²³ adlı şehircik kurulmuştu, burada tedris müesseseleri, tedavi odaları, ilmi idare ve rasathanelerle beraber zengin kütüphane da teşkil olunmuştu. Kütüphanede dünyanın muhtelif ülkelerinden, İran, Mısır, Yunanistan, Hindistan ve Çin'den getirilmiş çokça elyazma toplanmıştı. Burada açılmış yüksek okulda ilahiyatla beraber dünyevi fenlerin de tedrisi muhtelif ilim sahalarına dair eserlerin yazılmasına sebep olurdu.

XV. asırdan itibaren Azerbaycan medeniyetinin daha da inkişafı ve çiçeklenmesi devri başlar. Yerli Azerbaycan feodal devletlerinin (Akkoyunlular-Cöhçe, 1997: 121-134; Erzi,

kesilmesi lâzım gelir" deyince, Müftü pişkince yanıt vermiş "Nesne (bir şey) gerekmez, biraz suyla temizlenir". Bunu işiten Nesîmî kanlar içinde:

Zâhidin bir parmağın kessen döner Haktan kaçar

Gör bu gerçek âşıkı ser-pâ soyarlar ağrılmaz. ikiliğini söylemiştir.

19 Ayrıca Köktekin, Kazım, Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası (İnceleme-Metin-Dizin), 2 cilt. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994. (Yayınlanmamış doktora tezi)'ne bakınız.

20 Azerbaycan edebiyat tarihinde sadece "Verqa ve Gülşâh" adlı mesnevinin yazarı olarak tanınan Yusuf Meddah'ın hayatı hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Ancak "Verqa ve Gülşâh" mesnevisinin H.770/M.1368-1369 yılında kaleme alındığı bilinmektedir. Elimizdeki nüsha 1770 beyitten ibarettir. Mesnevinin dört elyazması nüshasının varlığı da bilinmektedir. Bu elyazmalarından ikisi Azerbaycan Cumhuriyeti Elyazmalar Fondu'nda, diğer ikisi ise Türkiye'de bulunmaktadır. Türkiye nüshaları istinsah tarihi itibarıyla daha eskidir. Bakü nüshalarının her ikisi de XIX. yüzyıl koleksiyoncusu Abdülganî Efendi Nuhevî Halisegarizâde'nin kütüphanesi ile birlikte Elyazmalar Fondu'na dahil edilmiştir. "Verqa ve Gülşâh" mesnevisinin bir elyazmasının tıpkıbasımı 1945 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Bu tıpkıbasımı hazırlayan İsmail Hikmet Ertaylan, eserine bir giriş yazmış ve mesneviyi XIV. yüzyıl Azerbaycan şiirinin görkemli bir yadigarı olarak değerlendirmiştir.

21 Arif Erdebili, Moğol kökenli İranlı şair (XIV. yy). Cezayir soyundan sultan Üvey'sin adamlarındandı. Şirvan şahının oğluna öğretmenlik yaptı. Hikâye-i Fer-had ü Şirin adlı mesnevisini farsça yazdı. Nizami'nin etkisinde kaldığı bu yapıtında, kahramanların karakterlerini örneğinden farklı bir biçimde ele alır. Mesnevinin tek yazma nüshası Ayasofya Kütüphanesi'ndedir.

22 XIV yüzyılda Nizami edebi okulunun hümanizm, dostluk ve sevgi düşüncelerini yeni şekilde devam ettiren ve geliştiren şairlerden biridir. Güzel astronom, görkemli edebiyatçı ve mahir bir şair olan Essar lirik şiirlerinde ve bütün Ortadoğu'da bilinen "Mehr ve Müşteri" şiirinde ileri sürdüğü hümanist fikirler ve demokratik fikirler açısından sefeli Nizamiye çok yakındır.

23 Dâru'ş-şifalar en çok Bîmâristan olarak isimlendirilmiştir. Bîmâristan kelimesinin kökünün ne olduğu konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre "mar" yılan demektir, maristanda yılan evi, yılan yurdu demektir. Hastaya ise yılsız, şifâsız anlamına gelen bîmâr denmektedir. Yılanın ilk çağlardan beri tıpta geniş ölçüde yararlandığı düşünülürse, bu görüş kabul edilebilir görünmektedir. Diğer fikre göre bîmâr kelimesi Farsça bir kelime olup, hasta anlamında kullanılmaktadır. Bîmâr kelimesinin köküne yer yapma eki "istan" getirilerek türetilmiştir. Halk arasında tımarhane anlamında bu kelimedenden bozulmuş olan mâristan adının kullanıldığı bilinmektedir. İlk İslâm hastanelerinin gelişmesinde büyük rol oynayan ve Hz. Peygamber döneminin ünlü hekimi Hâris b. Kelede'nin Cündiştâpur hastane ve tıp okulunun bîmâristan adıyla anılmasının, bu deyimden erken dönemlerden itibaren Araplar arasında da benimsenmesine yol açtığı söylenebilir. Dâru'ş-şifa; şifâ veren yer, şifâhane; şifâ yurdu, timârhane; tedâvi evi ve bîmârhane; hastane anlamına gelmektedir. Bu yapıtlarda fonksiyonlarına uyan iki ana işlev gerçekleştirilmekte; biri halk sağlığına hizmet diğeri tıp eğitiminin sürdürüldüğü yerler olarak tanımlanmaktadır.

Belleten, XVIII/69-72, 1954: 179-221; Yinanç, 1993, Akkoyunlular, İA²⁴, Karakoyunlular²⁵) ortaya çıkması ve onların Azerbaycan diline ehemmiyet vermesi edebiyatta da kendi aksini buldu. Akkoyunlular devletinin banisi Uzun Hasan'ın (1466-1479) ve onun oğlu Yakub Şah'ın (1479-1490) hakimiyeti zamanı Tebriz'de ve ülkenin başka şehirlerinde yeni medreseler açılıyor. Birçok güzel mimarlık abideleri dikiliyor. Akkoyunlu hâkimleri âlimlere, şairlere ve sanatkârlara hususi sevgi besliyordular. Uzun Hasan'ın saray kütüphanede 58 kişiden oluşan kütüphane heyeti faaliyet gösterirdi. Hususiyle XVI. asrın evvellerinde Azerbaycan dilinin devlet diline çeviren Safeviler devletinin ortaya çıkması Azerbaycan medeniyetine mühim tesir etti. Devrin, Hamidi, Hakiki, Halili, Fuzuli, Besiri, Kişveri, Hidayet, Hatai, Habibi, Süruri, Gülşeni, Hazani, Şahi, Fazli, Rahmeti gibi şairleri Azerbaycan dilinde eserler yazıyorlar. Azerbaycan, Arap ve fars dillerinde klasik şiirin bütün form ve türlerinde ölmez eserler yaradan Muhammed Fuzuli (1494-1556)²⁶ bütün Yakın Doğu edebiyatının XVI.asırda dünya medeniyeti hazinesine dahil olan en müterakki eserlerini yaratır. Bu büyük dâhinin eserlerinin onlarca elyazması bize kadar gelip ulaşmıştır.

Belirtmek lazım ki, XV-XVI asırlarda Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinde şehir medeniyetinin inkişafı ile bağlı olarak feodal cemiyeti, aristokrasi dünyevi mazmunlu eserlere büyük merak gösteriliyordu. Hususiyle tarihi-kahramanlık, romantik, lirik-sevgi ve felsefi-didaktik mevzularda yazılan Yakın Doğu klasiklerinin eserleri dikkati çok celp ediyordu. Yakın Doğu şairleri kendi yaratıcılıklarında yalnız kahramanların Yiğitliğini, tabiatın güzelliğini terennüm etmeyip, hem de feodal cemiyeti zadedânlarının ideaya-estetik talebine cevap veren idealleri aksettirirdiler. İçerisinde Nizami "Hamse"sinden, Cami, Nevai ve Emir Hüsrev Dehlevi'nin eserlerinden ayrı-ayrı lirik ve felsefi-didaktik şiirler, hikâye parçaları dâhil olan küçük formatlı bedii tertip edilmiş elyazma kitapları meydana gelmeye başlar. Şiir antolojileri (cönk- Elçin, 1997: 11²⁷), çağdaş şairlerin gazel topluları (divan ve gazeliyatlar) ve ayrı-ayrı eserleri kitap halinde çıkmağa başladı.

Malumdur ki, Azerbaycan'ın büyük hükümdar şairi Şah İsmail Hatai hakimiyet yıllarında (1502-1524) ekser hallerde merkezleştirilmiş hükümetin kurulması ve ardı-arkası kesilmeyen savaşlarla meşgul idi. Buna bakmayarak o, bedii yaratıcılık ve her zaman hattatlık sahasında mahsuldar faaliyet göstermeye zaman buluyordu. Şah İsmail Azerbaycan dilinde Hatai mahlasıyla güzel şiirler yazmış, harici ülkelerle Azerbaycan dilinde yazışmalar

24 Akkoyunlular (Farsça: آق قویونلو veya آغ قویونلو, Osmanlıca: آق قویونلو, Azerbaycan Türküce: آق قویونلو veya آغ قویونلو/Ağqoyunlu), 15.yüzyılda kurulmuş bir Türkmen devletidir.Horasan'dan Fırat Irmağı'na ve Kafkas Dağları'ndan Umman Denizi'ne kadar uzanan topraklarda egemen olmuşlardır.

25 Karakoyunlular (Türkmence: Garagoyunlu; Azerbaycan Türküce: Qaraqoyunlu; Farsça: قره قویونلی), başkenti Tebriz olan ve 1380-1469 yılları arasında bugünkü Doğu, Güney Kafkasya, İran Azerbaycan'ı ve Kuzey Irak arazilerinde egemenlik sürmüş bir Türkmen (Oğuz) boyudur.

26Mehmed bin Süleyman Fuzûlî (Fużûlî (فضولی))(d.1483 Hilla-ö.1556 Kerbela ya da Bağdat), Azerbaycan Türkü divan şairidir.Asıl adı Mehmet bin Süleyman'dır.Türk Bayat boyundan olduğu aktarılmaktadır.Türk şiirini önemli ölçüde etkilemiştir.Yedi Ulu Ozan'dan biri kabul edilir.

27 Başta halk şairlerinin şiiri olmak üzere çeşitli folklorik bilgilerin kaydedildiği ve uzunlamasına açılan, sırtı dar, ensiz, deri kaplı deftere cönk denilir.Benzerliğinden ve şeklinden dolayı bu defterlere sığdırdı yahut danadili de denilmiştir.Bazı kayıtlarda cönk yerine beyaz-ı büzürg ifadesi kullanılmıştır.Aydınlar da bu defterlere sefine-kâri demişlerdir.Kelimenin milliyeti hakkında iki görüş vardır.Birinci görüş kelimenin Cava ve malaya dillerindeki "conk" sözü ile ilgilidir.İkincisi de Aka Seyyid Muhammed Ali'ye göre kelimenin aslı Türkçedir ve "türlü konuların özellikle çeşitli şairlerden seçilmiş şiirlerin yazılı olduğu kitap veya defter" anlamına gelir.Muhammed Ali, bunun yanında cönke "büyük gemi, fakirlerin kullandığı satrançlı çul ve kilim, büyük nesne" anlamlarını da verir.Şeyh Süleyman Efendi'nin Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî eseri, Hüseyin Kâzım Kadri'nin Büyük Türk Lügati'nde ve Ziya Şükün'ün Farsça-Türkçe Lügat'inde de aşağı cönke yukarı aynı anlamlar verilmiştir.Veled Çelebi (İzbudak) da bu kelimenin "Tespit etmek, derlemek, ciltlemek" anlamına gelen "cönemek, cönlemek, cünlemek" fiilinden türemiş olduğunu ileri sürmüştür.Cönk kelimesi, Türkçede XV.yüzyıldan itibaren kullanılmıştır.

yapmıştır. O, büyük Azerbaycan minyatörcü ressamı Sultan Muhammed'in başkanlığında faaliyet gösteren yerli ressamlardan başka komşu ülkelerden Kemaleddin Behzad (Fuzuli, Encyclopædia Britannica, 2006, Encyclopædia Britannica Premium Service.23 Aug.2006, <http://www.britannica.com/eb/article-9035730>; Encyclopedia Britannica, Vol.IV: 367, 1980 edition, literature.aznet.org/literature/fizuli/fizuli_en.htm)²⁸, Şeyhzade İsfahani, Haydar Ali Türbeti, Hattat Şah Mahmud Nişaburi²⁹ gibi ressam ve hattatları, Üstad Hüseyin Gazvini gibi nakışçı müzehhibleri³⁰ kendi sarayına davet etmişti.

Hükümdar şairin isteği ile kopyalanmış bedii tertip edilmiş kitaplar bugünümüze gelip çıkmıştır. Tesadüfi değildir ki, Şah İsmail zengin saray kütüphanesine rehberliğini devrin meşhur minyatörcü ressamı Kemaleddin Behzad'a (1455-1535) emretmiştir. Bu aynı devirde yazılan ve kopyalanan kitapların bedii tertibatına verilen yüksek kıymete canlı misaldir. Behzad elyazmaların güzel minyatürlerle süslenmesine hususi fikir veriyordu. Nizami ve başka müelliflerin eserlerinin elyazmalarına onun yaptığı minyatürler XV.-XVI. asırlarda kitap ressamlığına görkemli abidedir. Aynı devirde Azerbaycan'da bir dizi görkemli ressamlar yetişmişti. Onların hizmetlerinin neticesinde XVI.asrın ortalarında Tebriz'de orijinal yaratıcılık hususiyetlerine malik ressamlık okulu kurulmuştu.

Şah İsmail Hatai Erdebil'de Şeyh Sefi anıtı yakınlarında da kütüphane de kurmuştu. O devirde Erdebil medeni ve iktisadi yönden Azerbaycan'ın fazla gelişmiş şehirlerinden birine çevrilmişti. Şehirdeki kütüphanenin şöhreti geniş bir alana yayılmıştı. Oradaki kitapların ekseriyeti Arapça, kalan kısmı ise Azerbaycan Türkçesi ve Farsça idi. kitapların ciltleri altın ve gümüşle süslenmişti.

Şah İsmail'in büyük oğlu I. Tahmasıb'ın hakimiyeti yıllarında (1524-1576) elyazma kitabının inkişafı devam ediyordu. Onun saray nezdinde olan kütüphane-imalathanesinde adları söylenen kitap sanatkarlarından başka Sultan Muhammed Tebrizi, Mir Müsevvir, Mirza Ali Tebrizi, Muzeffer Ali, Mir Seyid Ali, Siyavuş Bey gibi müsevvirler (ressamlar), Üstad Hasan gibi nakkaş-müzehhibler vs. faaliyet gösteriyordu. XVI. asırda Azerbaycan'da kitapçılık işi mazmun ve tür itibariyle de hayli inkişaf ediyordu. Bu devirde tezkire³¹ adı ile

28Üstad Kemaleddin Behzad (1450-55?, Herat, [bugün Afganistan] Horasan-1535-36?, Tebriz, Azerbaycan), İranlı minyatür sanatçısı.Minyatörcü olarak üslubu, öğretmen olarak da çalışmalarıyla İran minyatürünü büyük ölçüde etkilemiştir.

I Şah Mahmud Nişaburi (Ö.972/1564), Zerrin Kalem lakaplı Şah Mahmud Nişaburludur.Nesta'lik yazıyı Abdi-i Nişaburi ve Ali Meşhedî'den meşketti.Gençlik yıllarından başlayarak uzun süre 1.Şah Tahmasb Safevi'nin sarayında çalıştı.İran ve Anadolu hattatları tarafından takdir edilen ve sevilen, güçlü bir hattat idi.Şah için yazdığı Nizami'nin hamse'si Bihzad tarafından minyatürlenmiştir.Hayatının son yirmi senesini ibadetle ve talebe yetiştirerek Meşhed'de Kademgah-ı Hz.İmam Medrese diye bilinen Çeharbağ'a yakın bir mahalde geçirdi.Sünni idi.Meşhed'de 972 (1564) yılında vefat eden Şah Mahmud, Mevlana Sultan Ali Türbesi'ne defnedildi.Yetiştirdiği talebeleri arasında Selim Nişaburi, Muhammed Tebrizi, Muhammed Hüseyin Baharizi, Sultan Mahmud Türbeti, Kutbüddin Yezdi zikredilmektedir.Mehdi Beyani, Hoşnûvisan adlı eserinde, dünya müze ve kütüphanelerinde tespit ettiği eserlerini numara vermeksizin kaydetmiştir.İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki (FY, nr.1422, 1426) murakka'larda çok güzel eserleri vardır.

30 Tezhib; genel olarak tanıtılmaya çalışılırsa, altın ve çeşitli boyalarla yapılan süsleme sanatıdır.Bu sanatı icra eden erkek sanatkarlara "müzehhib" Hanım sanatkarlara ise "müzehhibe" denir.En eski geleneksel sanatlarımız arasında yer alan Tezhib sanatı, kendi milli kültürümüzden sanatlarımızdan uzaklaştırılma çabalarıyla unutulmaya yüz tutmuşken, değerli birkaç sanatkarımızın çabalarıyla yeniden bir canlanma içine girmiştir.Türklerin, Orta Asya'dan çeşitli kültürlerle kaynaşarak Anadolu'ya getirdiği tezhib sanatı; Beylikler, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde her zaman büyük saygı duyularak, zaman içinde geliştirilerek sürdürülmüş ve günümüze kadar gelebilmiştir.

31 Tezkire, kelime anlamıyla "zikredilen, zikri geçen" anlamına gelen tezkire, kişilerin biyografisini çeşitli yönleriyle subjektif veya objektif ele alan eserlerdir. Bu eserler mensur yazılmakla birlikte içinde manzum

hususî mecmualar meydana çıkıyor. Böyle mecmualarda şairlerin tercüme-yi-halleri hakkında malumat ve onların eserlerinden numuneler veriliyordu. Bununla alakalı olarak hususî tezkireciler yetişmişti. Bunlardan “Tuhfeyi-Sâmî (Terbiyet, 1314 hş.: 172-174; Şafak, Edebiyyât, s. 611; Zaferî, Habsiyye, s. 99-100)³²” eserinin müellifi Sâm Mîrzâ, “Ferhengi İbrahîmî” lügatinin müellifi İbrahim Mirza (her ikisi Şah İsmail’in oğullarıdır), “Gülşen eş-Şüera” eserinin müellifi Ahdi Bağdadi (Mazıoğlu, 1978-79: 95-150; Akün, Ahdî, TDVİA: 510)³³ kendi devirlerinin tanınmış tezkirecileri idiler.

Yine aynı devirde Safeviler sarayının hususî tarihçisi Hasanbey Rumlu (Hasan Bey Rumlu, 1349: 545-546; Woods, 1993: 199-201) Safeviler devrinin tarihi hadiselerini aksettiren 12ciltlik meşhur “Ahsen et-Tevarih” eserini yazar. Saray tarihçilerinin faaliyeti XVII-XVIII. Eserlerde daha da genişlenir. Böyle eserler içerisinde en meşhuru sonralar bir kaç Avrupa diline de tercüme edilen “Tarih-i Alem Arayi-Abbasi³⁴” kitabıdır. Bu eserde onun müellifi İskender Münşi (Jong, 1862: 213-214; Storey, Persian Literature, I/I: 309-314; Gülçîn-i Meânî, 1349 hş./1970, II: 681-682, 722-723; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, 1403/1983: 111, 263-264; İpşirli, 1987: 34-35; Erdman, 1861: 457-501; Rûhânî, 'Târîh-i' Âlem'ârâ-yı' Abbâsî", DMİ, IV, 39; Köprülü, Azerî, İA, II: 134; Mirza Bala, “İskender Bey Münşi”, a.e, V/2: 1082-1083; Savory, “İskan-dar Beg”, El2 (Fr). IV, 136; Savory, “Âlan'ârâ-ye' Abbâsî”, Elr, I, 796; Savory, “Eskandar Beglbr-kaman”, a.e, VIII, 602-603)³⁵, I. Şah Abbas'ın doğumundan başlayarak, hakimiyetinin son devirlerine dek ülkede olan hadiseleri kaleme almıştır.

kısımların yer aldığı tezkireler de vardır. Tezkireler bugünkü edebiyat tarihlerinin ve şiir antolojilerin yerini tutmaktadır.

Türk Edebiyatı'nda tezkire yazma geleneğinin temeli Ali Şir Nevaî'nin Mecâlisü'n-Nefâis adlı eserine dayanır. Edebiyatımızdaki ilk tezkire budur. Türk Edebiyatı'nda sırasıyla 16. yüzyılda Sehi Bey, Latifi, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Ahdî ve Beyanî; 17. yüzyılda Sâdıkî, Riyâzî, Fâzî, Rızâ, Yümnî, Asım ve Güftî; 18. yüzyılda Mûcib, Safâyî, Sâlim, Belîğ, Safvet, Râmiz; 19. yüzyılda da Fatin gibi belli başlı tezkire yazarları mevcuttur. Bunların dışında da yazılmış çok sayıda tezkire mevcuttur.

32Sâm Mîrzâ-yi Safevî (984/1577), Safevî sultanlarından Şâh İsmâil'in oğlu ve Şâh Tâhmâsb'in kardeşi olan Sâm Mîrzâ, ünlü yazar ve şairler arasında yer almaktadır. 923/1517 yılında Tebriz'de dünyaya gelen Sâm Mîrzâ, babasının ölümünde yedi yaşlarında bulunuyordu. Aynı zamanda iyi bir hattat da olan Sâm Mîrzâ'ya, Şâh Tâhmâsb'in yönetime gelmesiyle birlikte Horasan bölgesinin yönetimi verildi. Bir süre sonra ayaklanarak kardeşine karşı isyan bayrağı çekince mağlup oldu ve kardeşinden özür dileyerek bir köşeye çekildi. Bunun üzerine kardeşi de kendisine Erdebil yönetimini verdi. Ancak ikinci kez 965/1558'de ayaklanınca bu defasında Şah Tâhmâsb'in bizzat emriyle hapse atılmış ve 985/1578 yılında II. Şah İsmail'in emriyle öldürülmüş ya da depremde ölmüştür. Sâm Mîrzâ 957/1550 yılında ünlü tezkiresi Tuhfe-yi Sâmî'yi kaleme almıştır. Üstün özelliklere sahip, dindar ve ileri görüşlü, makam sevdasından uzak bir şahsiyettir.

33 Ahdî, 16. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı tezkire yazarı ve şairidir. Edebiyatımızda Bağdatlı Ahdî olarak bilinen müellifinin bugün elimizde 381 şairi kapsayan bir tezkiresi ile küçük bir divanı (divançe denilebilir) vardır. Tezkiresi elinizdeki bu çalışmaya kadar incelenmemiş ve yayımlanmamıştır. Şiirleri üzerine de Prof. Dr. Hasibe Mazıoğlu bir makale yayınlamıştır.

34 Beg Münşi, Tarih-i Alem-arayı Abbâsî II, (nşr.M.İ.Rızvanî), (Tahrân: 1377/1957).

35 İskender Bey Münşi, (ö. 1043/1633)Türk asıllı Safevî tarihçisi, Azerbaycan Türkmenlerinden olup kaynaklarda İskender eş-Şehîrbi-Münşi, Hâce İskender Bey Münşi ve İskender Bey Türkmen diye anılır. 994'te (1586) Sâin Kale Savaşı'nda Hamza Mirza'nın yanında savaştığında yirmi altı yaşında ve eserini bitirdiği i 038 (1629) yılında yetmiş yaşında olduğuna göre968'de (1560) doğmuş olmalıdır. Hayatının ilk dönemleri hakkında bilgi yoktur. Ancak gerek tarihçiliği gerekse münşiliği iyi bir öğrenim gördüğünü ortaya koyar. Kadı Ahmed-i Kummî ondan güzel huylu bir kişi olarak söz eder. 995 (1587) yılında, taht üzerinde hak iddia eden Prens Tahmasb Mirza'nın başlattığı ayaklanmayı bastıran gönüllüler arasında yer alan İskender Bey 1001'de (1592-93) 1. Abbas'ın sarayına girdi. Bir süre muhasip olarak çalıştıktan sonra Defterhâne-i Hümâyun'a tayin edilip Dîvân-ı Vekâlette göreve başladı. Ardından Dîvân-ı İnşâ'ya geçerek sarayın büyük münşileri arasında yer aldı. Bu sırada İ'ti-mâdüddeve Hatim Beg ile oğlu ve halefi Ebû Tâlib Han tarafından himaye edildi. İskender Bey 1043 (1633) yılı dolayında vefat etti.İskender Bey Münşi'nin asıl şöhreti. I. Şah Abbas'ın adına izafe ettiği Târîh-i t Âlemiârû-yı'Abbâsî adlı Farsça eserinden gelir. Telifi 1038'de (1629) tamamlanan kitap üç cilt olup bir mukaddime ile iki

XVII-XVIII. asırlarda Azerbaycan'da kütüphanecilik işi evvelki devirlere nispeten daha da genişler. Bununla alakalı olarak ülkenin muhtelif yerlerinde açılan mektep, medrese ve saray kütüphanelerini kitapla temin etmek devrin mühim vazifelerinden birine çevrilmişti. Kitapların kopyalamak ve onların sayısını artırmak talebi ise hattatlık sanatının daha geniş yayılmasını sağladı. Ancak artık kitaba talep o kadar artmıştı ki, uzman hattatların sayısının oldukça artmasına bakmayarak, onlar bu işin uhdesinden gelemiyordular. Ona göre de her talebe molla hane ve medreselerde talim aldığı kitabı kopyalamaya mecbur idi. Böyle elyazmalar ise bir kural olarak, tabii tertibat bakımından çok aşağı seviyede oluyordu. Sırf buna göredir ki, XVIII-XIX asırlarda kopyalanmış elyazmalar içerisinde yüksek zevkle süslenmiş elyazmaları çok az-az tesadüf edilir. Bununla böyle yeni eserlerin ortaya çıkması ve onların tür ve mazmun rengârenkliği bakımından bu asırlar Azerbaycan edebiyatının inkişafında mühim merhale teşkil ediyor. XVIII asırda Azerbaycan edebiyatı Kavsi Tebrizi'nin (Feridun Bey Köçerli, 1925: 1, 175-187; Ertaylan, 1928, II: 196-209; Terbiyet, 1312: 310-311; Araslı, 1956: 51-169; Araslı, 1998: 569, 579-586; "Kavsî Tebrizî", Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası: 1979, III: 223; Akpınar, TDEA, V: 229)³⁶, Ağa Mesih

bölümden ibarettir. Mukaddimede Sa-fevîler'in aslından bahsettikten sonra I. Şah İsmail. I. Tahmasb, II. Şah İsmail ve Muhammed Hudâbende dönemi olaylarını özetleyen müellif, "sahîfe" adı verilen bölümlerin birincisinde Şah Abbas'ın doğumundan 1587'de tahta çıkışına kadar geçen hayatı ile devrin olaylarını ele almıştır. İkinci sahîfenin "maksad" denilen iki tâli kısmından ilkinde I. Şah Abbas'ın cülusundan 1616'ya, ikinci maksadda yine bu hükümdarın 1629'da ölümüne kadar gelen Safevî tarihini anlatmıştır. Târih-i Âlerriârâ-yı'Abbâsî'nin bazı nüshalarında görülen Şah Safî Mirza döneminin (1629-1642) on dört yıllık olaylarının ilk dört senelik kısmını da muhtemelen İskender Münşî kaleme almış, geri kalan on yıllık kısım ise Muhammed Ma'sûm tarafından yazılmıştır. I. Şah Abbas devrinin birinci elden kaynağı olan Târih-i' Âlem'ârâ-yı' Abbâsî'de sadece Safevî Devleti'nin siyasî olayları değil dönemin sosyal durumu ile ileri gelen devlet adamlarının, bürokratların, şair, edip, hattat ve Nuru-Osmaniye kütüphaneleriyle İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda nüshaları vardır. B. Dorn, Târih-i' Âlem'ârâ-yı Abbâsî'nin bazı kısımlarını Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südhchen Küstenländer des Kaspischen Meeres içinde 1850-1858 yıllarında Petersburg'da yayımlamıştır. Eserin bir bütün halinde ilk tab'ı 1313-1314 hş, zeyli ise Yûsuf Müverrih tarafından 1317 hş. tarihlerinde taş basması olarak Tahran'da yapılmıştır. İrec Efşâr'ın neşre hazırladığı kitabın ikinci baskısı da gerçekleştirilmiştir. Eseri ayrıca R. M. Savory History of Shâh'Abbâs The Great adıyla İngilizce'ye çevirmiştir. İskender Bey Münşî'nin Kitâb-ı Teressül min Münşeât-ı Hâce İskender Bey Münşî adlı bir eseri daha olup bunun nüshası Leiden Universitätsbibliothek'te mevcuttur. İskender Bey Münşî, Târih, müellifin ve neşredeninin girişi, 1, 1-6.

36 XVII. yüzyıl Azerî şairi: Azerbaycan Türk edebiyatında haklarındaki bilgilerin birbirine karıştığı Kavsi mahlaslı üç şair vardır. Hamit Araslı bu üç Kavsi'nin aynı aileden dede, baba ve torun şairler olması gerektiğini, gazelleriyle tanınan ve divanı ile bilinen Kavsi'nin ise XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Tebriz'de doğan torun Alican Kavsi olduğunu belirlemiştir. Alican Kavsi'nin babası İsmail Kavsi'nin ağaçtan çeşitli eşya ve yay (kavs) yapan bir sanatkâr olduğu, Farsça ve Türkçe şiirler yazdığı, bir müddet İsfahan'da Ağa Hüseyin Hânsarı'nın yanında eğitim gördükten sonra Hindistan'a gidip Ekber Şah'ın sarayında bulunduğu, daha sonra Tebriz'e geri döndüğü İran ve özellikle Hint tezkirelerindeki bilgilerden anlaşılmaktadır. Hamit Araslı, tezkirelerin daha çok dedesi ve babasından bahsettiği Alican Kavsi'nin hayatına dair bilgileri onun divanındaki şiirleri inceleyerek elde etmiştir. Alican Kavsi'yi babası İsfahan'da okutmuş, iyi bir eğitim gören Kavsi burada baba yurdu Tebriz hasretiyle şiirler yazmış, İsfahan'ı Tebriz'le karşılaştırmıştır. Tebriz'e döndükten sonra birdin adamı olarak geçimini sağlayan Kavsi, Sâib-i Tebrizî ve bilhassa Fuzûlî'nin etkisi altında kalmış, Fuzulî'ye ve Ali Şîr Nevaî'ye nazîreler yazmış, gazelleriyle de tanınmıştır. Şiirlerinde klasik yazı diliyle konuşma dilini başarılı şekilde birleştiren ve düşüncelerini açık biçimde ifade etmesiyle dikkati çeken Kavsi'nin bu şiirlerinde halk deyimleri, atasözleri sıkça görülür. Kavsinin İngiltere'de British Museum'da bulunan divanının baştan ve sondan eksik olduğu Charles Rieu'nin katalogundan anlaşılmaktadır. Divanın tam bir nüshası ise Tiflis'te Gürcistan Devlet Kütüphanesi'nde mevcuttur. Azerbaycanlı edebiyat tarihçisi Feridun Bey Köçerli ve Tebrizli araştırmacı Muhammed Ali Terbiyet'in elinde de divanın birer nüshası bulunmaktadır. Kavsi'ye dair bilgileri ilk defa derleyen Feridun Bey Köçerli onun bazı şiirlerini Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri'ni neşretmiştir (Baku 1925). Kavsi divanını ilk defa eksik olarak Selman Mümtaz yayımlamıştır (Baku 1925). Henüz tam bir neşri yapılmayan divanın büyük bir kısmını, şair hakkında en önemli araştırmaları yapmış olan Hamit Araslı Gövsi Tebrizi: Seçilmiş Eserleri adıyla neşretmiştir (Baku 1958).

(www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/ui/dergiler/58_20110620164419.pdf; Yıldırım, 1984: 13-27)³⁸, Saib Tebrizi'nin, Molla Veli Vidadi'nin (Kâzımoğlu, 1994: 125; Yıldırım, Türk Ansiklopedisi, 1982: 305-306)³⁹, Mola Penah Vagif'in (Yıldırım, Türk Ansiklopedisi, 1982: 239-240)⁴⁰ ve başkalarının yeni-yeni eserleri ile zenginleşir. Şifahi halk edebiyatında "Şehriyar", "Köroğlu" vs. destanlar ortaya çıkar. Yeni-yeni tezkire kitapları yazılır, ayrı-ayrı şairlerin yaratıcılığında kısa parçalar ve en çok beğenilen beyitleri kapsayan eden cönkler hususiyle genişçe yayılır.

XIX. asır edebiyatının ilk kaynakları içerisinde de tezkireler ve cönkler hususi yer tutar. Seyid Ezim Şirvani'nin⁴¹ ve onun muasırları olan Ziyai'nin ve Hasanali Han

37Ağa Mesih Şirvanî, XVIII. yüzyılda yaşamış meşhur bir şairdir. M. F. Ahundov, "Bir de bir Mesih varmış, hayalâtı az bulunur" diyerek ona yüksek değer vermiş, onun adını Vakıf ve Zakir ile birlikte anmıştır. Hayatı hakkında bilgimiz azdır. F. B. Köçerli, onu Vakıf ve Vidadi'nin çağdaşı sayarak Şirvanlı Mustafa Han devrinde yaşadığını ifade etmiştir. Ağa Mesih, 1749 yılında Şirvan'da meydana gelen bir savaşı tasvir etmiş, Guba hanı Feteli Han adına bir "Şahnâme" yazmıştır.Şamahı'nın Dedegüneş köyünde doğan şairin 1789 yılına kadar yaşadığı bilinmemekte idiyse de daha sonraki hayatı hakkında bilgi yoktur. Ağa Mesih'in 1789 yılında bir tarihî olaya bağlı olarak yazdığı manzume de bunu göstermektedir. Ağa Mesih; gazel, muhammes, müstezad, terci-i bend vs. gibi türlerde şiirler yazmıştır. Salman Mümtaz, şairin eserlerinden seçmeleri 1925 yılında yayımlamıştır. Hamit Araslı ise "XVII-XVIII. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" adlı eserinde şair hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. 1988 yılında yayımlanmış olan "XVII-XVIII. Asırlar Azerbaycan Edebiyatı" adlı eserde de Ağa Mesih'in şiirlerinden örnekler yer almıştır.

38 Tikmedaş kasabasında 1702 yılında doğan Hasta Kasım tahminen yetmiş altı yıl yaşamış 1778 yılında doğduğu beldede vefat etmiştir. Mezarı buradadır. Hayatı hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Hakkındaki malumatlar şiirlerinin yarattığı manzaradan, halk arasında anlatılan rivayetten ve hayatı etrafında yaratılan halk hikâyesindeki bilgilerden ibarettir. Hayatı etrafında anlatılan rivayette rüya yolu ile âşık olduğu anlatılmaktadır.

39 Görkemli şair Molla Veli Vidadi, 1709 yılında Şemkir'de doğmuştur. Çocukluğu ve gençliği Şemkir'de geçmiştir. Babası Mehemed Ağa, devrinin önde gelen bilgili adamlarındandı. O, Şemkir'den dönerken eşkıyalar tarafından öldürülmüş ve ailenin yükü Molla Veli'nin üstüne kalmıştır. Babasının ölümünden sonra Kazak'a göç eden Vidadi, burada Girag Salahlı köyünde yaşamıştır. Molla Cebayıl'ın kızı Peri Hanım'la evlenmiş ve Şihli köyünde hayat sürmeye başlamıştır. Vidadi, bir süre Karabağ'da Gülistan Hanlığında, daha sonra da Gürcistan'da II. İrakli'nin sarayında hizmet etmiştir. 1781 yılında İrakli Han'ın oğlu Leva'nın ölümü üzerine bir ağıt kaleme almıştır. Aynı yıl Kazak'a dönen Vidadi, köy işleriyle meşgul olarak hayatının kalan kısmını orada geçirmiştir.Çağdaşlarından Vakıf, Sarı Çobanoğlu, Ağgızoğlu Piri, Hüseyin Han Müştak onun en yakın dostlarıydılar. Şairin Mehemed Ağa ve Osman adında iki oğlu olmuştur. Ömrü kederli geçen Vidadi, 1809 yılında Şihli köyünde ölmüş ve Gemigaya adlı yerde defnedilmiştir.Vidadi; hem halk, hem de klasik edebiyat tarzında eserler vermiştir. Onun şiirlerinde derin bir hüznü vardır. Bu hüznü, kendi hayatının ve zamanının hüznüdür. Şair, "Musibetname" adlı eserini Seki hanı Hüseyin Han Müştak'ın feci ölümü üzerine kaleme almıştır.

40 XVIII. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatının en güçlü temsilcisi Molla Penah Vakıftır. Vakıf, 1717 yılında Kazak vilayetinin Girag Salahlı köyünde dünyaya gelmiştir. 1759 yılında Gürcistan sınırında meydana gelen karışıklıklardan sonra birçok aile Kazak'ı terk etmiş, köyler boşalmıştır. Vakıf, ailesiyle birlikte geldiği Terterbasar'da ve Şuşa'da özel okullarda ders verir. Bir süre sonra Karabağ hanı İbrahim Han, Vakıfı sarayına davet eder.Molla Penah Vakıf, ömrünün sonuna kadar bu sarayda kalmıştır. 1795 yılında Azerbaycan'ın Gacar soyundan olan Ağa Mehemed Şah Gacar, Karabağ hanının Rusya'ya meyletmesinden rahatsız olarak oraya hücum eder. Vakıf, Şuşa şehrinin savunmasında da aktif olarak bulunur.Gacar, 1797 yılında ikinci defa saldırınca Vakıf yakalanıp zindana atılır, İbrahim Han ise kaçır. Bu sırada Gacar gece yatağında öldürülünce Vakıf da kurtulur. Ancak bu durum çok sürmez ve İbrahim Han'ın kardeşinin oğlu Mehemed Bey Cavanşir, Vakıfı oğlu Aliğa ile birlikte feci şekilde öldürtür.Vakıf, Azerbaycan şiir tarihinde güzellik ve sevgi şairi olarak kabul edilir. Onun gerçekçi ve halkın duygularını anlatan şiirleri dil, üslup ve estetik açıdan da güzel ve yenidir. Vâkıfın "Bak" ve "Görmedim" adlı şiirleri ise Orta Çağ Azerbaycan Edebiyatının en değerli örnekleridir.

41Seyid Ezim Şirvan, 10 Temmuz 1835, Şamahı, Ölüm 20 Mayıs 1888, Şamahı.Seyid Ezim Şirvani (Azerbaycan alfabesi: Seyid Azim Şirvani)-Azerbaycan şairi, büyük gazel ustası, XIX. yy. Azerbaycan divan şiirinin önderlerinden biridir.Şamahı'da doğdu, 7 yaşında bir din adamı olan babası Seyid Mehemed öldü ve annesi Dağıstan'a Yaksay köyüne göçtü, burada anne taraftan dedesi Molla Hüseyin'in yanında ilk tafsilini aldı, Arap, Fars ve Dağıstan dillerini öğrendi.1853'te Şamahı'ya dönerek medresede ders aldı. 1855 yılında Bağdad'a gitti,

Karadağı'nın tezkireleri, her zaman Mir Muhsin Nevvab'ın⁴² "Tezkireyi-Nevvab", Muhammedağa Müctehidzade'nin "Riyaz el-aşikin", Muhammed Terbiyet'in⁴³ "Danişmendani-Azerbaycan" eserleri bu devrin mahsulüdür. XIX asırda. Azerbaycan medeniyeti ülkede kapitalist münasebetlerinin inkişafı ile alakalı olarak daha süratle inkişaf etmeye başlar. Bu zaman Azerbaycan'da Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Mirza Feteli Ahundov⁴⁴, Seyid Ezim Şirvani, İsmail bey Gutgaşenli (Tahirov, 1979, Elm ve Heyat, No: 6: 4), Natevan (Akpınar, DİA, XVIII: 396-397) vesaire gibi görkemli mütefekkirler, alim ve şairler yetişir. Bu gösterilen ve başka birçok âlim ve şairlerin eserlerinin elyazmaları bizim günlere dek korunup saklanmıştır. Bilindiği gibi XIX asrın evvelerinde Azerbaycan'da matbaacılık işlerine başlanılır. Ancak modern matbaacılık işi Azerbaycan'da geç başladığı için çok yavaş inkişaf ediyordu. Ona göre de matbaa usulünden istifade edilmesine bakmayarak XIX. asrın evvelerine dek ülkede yaranan kitapların hayli hissesini elyazmalar teşkil ediyordu. Bu elyazmaların muayyen bir kısmı yaratıcı ziyalıların kendi özgeçmişleri olduğu halde, büyük bir hissesi medreselerde talebe ve öğretmenler tarafından kopyalanıyordu. Böyle elyazmalar esasen edebiyat nazariyesi, tarih, nücum, coğrafya, mantık, felsefe, fikh, riyaziyat, tıp vs. gibi ilim sahalarını ihata ediyordular.

Hiç de tamamlanmamış bu küçük hülasadan görüldüğü gibi, takriben bin yıllık bir devir içinde Azerbaycan'da bedii edebiyatla beraber ilmin, bütün sahalarını ihata eden

önce burada, daha sonra ise Suriye'nin Şam şehrinde, yüksek dini medreselerde okudu. İkinci kez (tahmini 1857 yılında) Arabistan'a gitti, birkaç ay Kahire'de yaşayarak Arap alimleri ve şairleriyle tanıştı. 1869-1870 yıllarında Şamahı'da yeni usul ile ders veren bir okul (üsuli-cedid mektebi) açtı. Bu okulda dini tahsil ile beraber, Azerbaycan Türkçesi ve Fars dilleri öğretilir, tarih, coğrafya, matematik ve başka bilimler hakkında bilgi verilir. Azerbaycan'ın ünlü mizah sairi Mirza Elekber Sabir ilk tahsilini bu mektepte aldı. Seyid Ezim yalnız Şamahı'nın eğitim, kültürel ve edebi hayatında önemli rol almakla kalmamış, Bakü şehrinde Hasanbey Zerdabi'nin başyazarlığıyla çıkan ilk Azerbaycan gazetesi "Ekinci"nin faaliyetine ilk katılanlar arasında olmuş, gazetenin sayfalarında halkı kültüre ve eğitime davet eden şiirler yayınlamıştır. "Ekinci" kapatıldıktan sonra, diğer gazetelerde kendi şiirleri ile geriliğe ve cahilliğe karşı mücadele vermişti.

42 Mir Möhsün Nevvab (1833-1918), Mir Möhsün Nevvab'ın ünlü müzik eseri "Vüzühül-Ergam" ilk kez 1913 yılında Bakü'de yayınlanmıştır (Onun musikiyi konu aldığı "Keşfü'l-Gerçeği-Mesnevi" eseri de bilinmektedir). Aynı risalesinde Mir Möhsün, ayrı ayrı muğamların, bazı destgahların etimolojisi hakkında konuları incelemiş, muğamların şiir metinleri ile ilişkisi, sanatçı ve seyirci arasındaki karşılıklı ilişkiler, akustik açıdan optimal yerleşimi gibi konulara değinmiştir. Nevvab ilk olarak, destgah terimini kullanmıştır. Kitapta o dönemde Karabağ'da bilinen altı destgahın ismini vermektedir: Rast, Mahur, Şehnaz, Rahavi veya Rahab, Çahargah ve Neva. Mir Muhsin Nevvab, Rast mugamını yaz esintisi, Rehavi'yi yağmur damlaları, Çahargah'ı şimşek, Dügah'ı çağlayan çeşme, Hümayun'u kuşların uçuşu, Nevan'i mutsuz sevgililerin feryadı, Mahur'u suların şırıltısı, Şahnaz'ı bülbüllerin sesi, Üşşak'ı kuşların hareketi, Üzzal'ı göktaşlarının hareketine benzetmiştir.

43 Mirza Muhammed Ali Terbiyet b. Mirza Sadık Han [1358 h. 1939 m.], Azerbaycanlı devlet adamı ve yazar.

44 Mirza Feth Ali Ahundzade, 1812'de Şeki'de doğdu. Ailesindeki huzursuzluk nedeni ile çocukluğunda annesi tarafından Güney Azerbaycan'daki Erdebil şehrine, Ahund Hacı Alesger'in yanına götürüldü. Alesger, Feth Ali'yi evlatlığa kabul etti. 1825 yılına kadar Erdebil'de yaşadı, ailesiyle önce Gence şehrine oradan 1826'da doğduğu yer olan Şeki'ye yerleşti. Güney Azerbaycan'da başladığı eğitimini burada tamandı. 1834'de Alesger'in yardımıyla Tiflis'e gitti ve şark dilleri tercümanı görevine başladı. Ölümüne kadar Tiflis'te yaşayan Feth Ali, Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Rus, Fars ve Arap dillerini çok iyi öğrendi. Rusya'nın doğu siyasetinin belirlenmesinde etkili olan Mirza Ali Fethi sanat hayatına, Azerbaycan Türkçesi ve Farsça şiirler yazarak başladı. Eserlerinin büyük bir kısmını çağdaşları olan sanatçılara yazdığı manzum mektuplar oluşturur. 1850-1855 yılları arasında drama yazmaya başladı ve Türk dünyasının ilk örnekleri olan altı komediyi bu dönemde kaleme aldı. Döneminin Azerbaycan hayatını usta bir dil ile yansıtan Feth Ali, 1857'de alfabe üzerinde çalışmaya başladı. Arap alfabesinin ıslahı ve alfabe reformu için projeler hazırladı. İlk proje Arap alfabesi, sonrakiler Latin alfabesi üzerine hazırlandı. 1864'te "Kemalütdövlə Mektupları" adlı eserini bitirdi ancak yayınlamadı. 1878'de Tiflis'te vefat etti. 1863 yılında İstanbul'a gelen ve alfabe üzerine yaptığı çalışmalarını dönemin sadrazamına sunan Feth Ali'nin kullandığı dil, halka ve yüksek tabakaya, köylüye ve şehirlilere rahatlıkla hitap etmiştir. Eserlerinde dilde Türkçülüğü yaşatan Feth Ali, Ziya Gökalp'e göre, Gaspıralı İsmail Bey kadar iyi bir Türkçüdür. Türk fikir ve edebiyatı alanındaki en önemli faaliyeti Türkçe tiyatroyu ilk yazan kişi.

sayısız-hesapsız kitaplar yazılmıştır. Hem de belirtilmelidir ki, Azerbaycanlı hattatlar sadece Azerbaycan âlim ve şairlerinin değil, yakın Şarkın birçok tanınmış mütefekkir ve ediblerinin de eserlerinin de kopyasını yapmışlardır.

Teessüfler olsun ki, birçok sebeplerle alakalı olarak, o cümleden Azerbaycan elyazma kitaplarının büyük bir hissesinin yitip-kaybolması yüzünden istihsal edilmiş Azerbaycan elyazmalarının umumi sayısı hakkında tam malumat elde etmek gayri mümkündür. Hali hazırda günümüze ulaşan Azerbaycan elyazma kitapları hakkında böyle tam bir malumatımız yoktur. Bunun da sebebi şudur ki, dünyanın çok kadim elyazma hazinelerinin katalogu henüz tertip edilmemiştir. Zengin klasik edebiyatımızın en kadim merhalelerini aksettiren eserler bugünümüze gelip ulaşmışsa da, bu eserlerin elyazmaları sonraki devirde kopyalanmış nüshalar olduğundan, hayli derecede değişikliklere uğramışlar. Aynı eserin elyazma nüshalarını ne kadar mukayese etsek de bir-birine tamamıyla uygun gelen iki nüsha bulmak gayri mümkündür. Bu bakımdan her bir elyazma kitabı nadir nüsha hesap edilmeliydi. (Eğer böyle olmasaydı, çetin ve mürekkep metinşünaslık ihtisasına ihtiyaç olmazdı) Elyazmalar bize her zaman hakkında kaynaklarda malumat verilmeyen veya çok az konuşulan meselelerin aydınlanmasında yardımcı olur. Mesela elyazmalar hakkında istatistik malumatların toplanması muayyen devirde ahalinin bilgi derecesi, kitap sanatının yayılması, dünyevi ve dini edebiyatın karşılıklı münasebeti, ayrı-ayrı eserlerin ve edebi cereyanların kütleliliği vesaire gibi ilginç ve halledilmesi çetin olan meselelerin açıklanmasında yeri doldurulamaz bir rol oynar. Kısaca dersek elyazma kitabının bir taraftan cemiyetin medeni faaliyetinin mahsulü gibi, diğer taraftan aynı cemiyetin manevi medeniyetinin inkişafına tesir eden vasıta gibi tetkik edilmesi elyazmaların insan cemiyetinde oynadığı rolle bağlı olan bir sıra meselelerin aydınlatılmasına hayli yardım etmiş olur.

Belirtildiği gibi günümüze gelip ulaşmış en kadim elyazmalarımız Azerbaycan'ın Hülagular devletine dâhil olduğu XIII. Esre aittir. Bunların içerisinde en kadimlerinden biri kopyası 1220-1225'da yapılmış, şuan da Paris milli kütüphanesinde saklan Taberi'nin "Kur'an'ın Tefsiri" eseri idi. Bu kitabın yüksek bedii tertibatı hala XIII. asırda elyazma kitabının tertibatına gösterilen büyük dikkati ayanı surette nümâyiş ettirir. Bu kitabın dekoratif sahifesi tam geometrik nakış şeklinde bu sahifenin merkezini tutan altı de yirmi güllü süsle süslenmişti. Sayfa bir sıraya düzölmüş üç yapraklı nakışla tamamlanan zarif haşiyeye süslenmişti. Sayfanın süsü hem umumi kompozisyonu, hem de detayları itibarı ile ciddi tesir bağışlar. İstanbul'un "Topkapı Sarayı" müzesinde saklanılan Eyyubi'nin "Verka ve Gülşah" eserinin elyazması da her zaman XIII. asırda büyük nesh hattı ile kopyalanmıştır ve XIII. asır Tebriz mektebine mahsus 71 minyatürle süslenmiştir.

XIII. asrın I. yarsına ait olan elyazmalar içerisinde Nizami'nin "İskendername" ve "Sırlar Hazinesi" eserlerinin elyazma nüshaları da vardır. Birinci elyazma 1233'de hattat Muhammed ibn Hoca Necmeddin tarafından kopyalanmış ve Tahran'da Escer Metevi'nin şahsi kütüphanesinde saklanılır. İkinci elyazmanın kopyalanması 1239'de yapılmıştır. Nesh hattı ile kopyalanmış bu nüsha Londra'da "İndiya Ofis" kütüphanesinde saklanılır.

Bize bundan başka XIII. asırda kopyalanmış, tam kopyalanma tarihi olan üç elyazma kitabı malumdur. Bu kitaplar aşağıdakilerdir:

Hatib Tebrizi'nin "Şerhi-Divani-Hamase" (kopyalana tarihi 1256)

Alâeddin Cüvaynî'nin "Moğol Tarihi" (kopyalana tarihi 1290)

İbn Buhtuşu'nun (Doğruyol, DİA, cilt: 6: 378)⁴⁵, “Menafi el-Heyvan⁴⁶” eserinin (1297-1298’de kopyalanmıştır) elyazmalarıdır. Görüldüğü gibi, XIII. asırdan bizim devrimize dek gelip çıkmış 6 elyazmadan beşi dünyevi ilimlere aittir.

XIV. asırda kopyalanmış elyazmalardan hal-hazırda 50’ye yakını ortaya çıkarılmıştır. Onlardan dördü Kur’an’ın, kalanları ise esasen edebi ve tarihi eserlerin elyazmalarıdır. Bunlardan sayıca en çoğu Nizami eserlerinin elyazmalarıdır. Şairin eserlerinin XIV. asırda hazırlanmış malum 21 elyazmasından kopyalanma tarihine göre;

Birincisi “Hamse”nin 1318-1319’de kopyalanmış ve hal-hazırda Tahran Üniversitesi kütüphanesinde saklanan nüshasıdır. Bu elyazmada 21 minyatür vardır. Bu asırda Azerbaycan’da kopyalanmış başka kitaplardan Reşideddin’in “Cami et-Tevarih” (1307-1314), Firdevsi’nin “Şehname” (1330), Ebu Muhammed Hüsayn Tebrizi’nin “Mesabih es-Sünne” (1322) vb. eserleri gösterilebilir.

XV. asırdan bizim devrimize dek gelip ulaşmış elyazmalar daha çoktur. Bu devirde ortaya çıkan yüksek bedii tertibata malik yüzlerce Azerbaycan elyazması hal-hazırda dünyanın birçok tanınmış kütüphane ve müzelerinin süsü haline döndürülmüştür. Her bir sonraki asırdan günümüze daha çok elyazma gelip çıkmış, devir ne kadar yakınsa, aynı devirden daha çok elyazması kalmıştır. Şimdilik materyallerin azlığı ve dağınıklığı bir dizi meselelerin aydınlatılmasına engeldir. Lakin bazı tamamlanmamış ve gayri-mükemmel malumatlara esasen böyle neticeye gelebiliriz, umumi sayısına göre dünyevi kitaplar dini kitaptan çoktur. Azerbaycan’da dünyevi kitaplar içerisinde Nizami, Hakani, Sadı, Hafız, Fuzuli ve diğer müelliflerin nazım eserleri daha geniş kütlelilik kazanmıştı. Sadece şunu göstermek yeterlidir ki, Nizami eserlerinin binden çok elyazma nüshası mevcuttur.

Azerbaycan elyazma kitaplarının en nefis numuneleri SSCB, Türkiye, İran, Mısır, İngiltere ve Fransa’nın devlet ve şahsi kütüphanelerinde saklanılmaktadır. Bir sıra başka Doğu ve Batı ülkeleri kütüphanelerinde hayli Azerbaycan elyazma kitabı saklanır. Azerbaycan elyazma kitaplarının en zengin hazinelerinden biri Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Cumhuriyet Elyazmalar fonudur. Burada saklanan 21 bin isimde elyazma kitabından başka, Azerbaycan klasiklerinin eserlerinin dünyanın birçok başka kütüphanelerinde muhafaza edilen elyazmalarının da mikrofilm ve foto suretleri toplanmıştır.

Teessüf ki, bizim devrimize dek gelip ulaşmış Azerbaycan elyazma kitaplarının umumi miktarı hakkında malumat vermek yukarıda belirtilen sebepler yüzünden çok çetindir. Ancak bir şey açıktır ki, bizim günlere dek Azerbaycan’da hazırlanan elyazmaların yalnız muayyen bir hissesi gelip ulaşmıştır. Bu kitapların hayli hissesi tabii felaketler, kanlı muharebeler, işgaller, lakayd münasebetten ve kitapların ihtiyatsız korunması neticesinde mahv olmuştur. Nihayet, bu kitapların bir hissesi kifayet kadar yüksek keyfiyetli materyalin olmamasından telef olmuştur. Lakin buna bakmayarak günümüze gelip ulaşmış elyazmaların kopyalandığı hatt numuneleri, minyatürleri ve umumi tertibatına esasen denebilir ki, Azerbaycan’da kitap sanatı büyük bir inkişaf yolu geçmiştir. Bu elyazmaların külli miktarda olması gösteriyor ki, orta asırlarda Azerbaycan’da üç dilde yazılan elyazma kitapları çok

45 Hem teşhis-tedavi hem de eğitim yapan ilk hastane Harun Reşit zamanında Bağdat’ ta kurulmuş ve Hıristiyan hekim İbn Buhtuşu Cündişapur’dan getirilerek hastanenin başına geçirilmiştir. Ünlü oftalmolog İbn Maseveyh ve öğrencisi Huneyn bin İshak da bu gelenekten geldiler. İkincisi, bir Yahudi olmasına rağmen İslam tıbbına çok büyük katkılar yapmış, Galen (Calinus) ve Hipokrat (Bukrat) eserlerini Arapçaya mükemmel biçimde çevirmiştir.

46 Bibliotheque Nationale’de 2782 numarada gayet mükemmel minyatürlü nüshaları mevcuttur. Bu eser üzerinde A.Contadini, 1992’de Londra Üniversitesinde bir tez hazırladı. İbn Buhtuşu’nun en önemli eseri olan bu yapıt İslam dünyasındaki en eski zooloji ansiklopedilerden biri olan bu eser henüz yayınlanmamıştır. İbn Bahtışo’ya ait Tabâyi’l-hayavân isimli eserden bir sayfa (British Lib. Or.2784)

büyük hacimde istihsal edilirdi. Bu gerçek elyazma kitaplarının orta asırlar Azerbaycan cemiyetinin hayatında ve medeniyetinde oynadığı rolün ne kadar büyük olduğunu bir daha kanıtıyor. Orta asırlar Azerbaycan'ın manevi medeniyeti her şeyden evvel kendi mikyasına göre mukayese edilmez derecede geniş yayılmış bedii edebiyat numunelerinde (bu devirde mimarlık ve renk sazlığın⁴⁷ vüsatlı inkişafı şüphesizdir) kendi eksini bulmuştur. Orta asırlarda Azerbaycan'da medeniyetin böyle bir geniş mikyasda inkişaf etmesine tesir göstermiş üç esas amili gösterebiliriz.

- Birinci amil şehirlerin artması ve inkişafı, bununla bağlı olarak yeni sosyal tabakaların-aşağı ve orta tabaka ruhanilerinin, küçük devlet memurlarının, tacir ve sanatkârlar muhitinin, orta tacirlerin vs. meydana gelmesinden ibarettir. Sırf bu tabakalar manevi medeniyetin yaratılması, formallaşmasında esas rol oynamış, bir taraftan onun sosyal çevresini genişlendirmiş, diğer taraftan bu medeniyetin meydana çıkması için elverişli şerait yaratmışlar.

- İkincisi, IX. asırda yeni ideolojinin-İslam dininin Azerbaycan'da tamamıyla yerleşmesinden sonra ülkede yeni ideoloji çevresi ve yeni yazı esasında yeni bir medeniyetin geniş ve devamlı yaratılması olgusu başladı ki, bunun da neticesinde külli miktarda eserler meydana gelmeye başladı. Nihayet, manevi medeniyet artık yalnız feodallere ve hükümdar sarayına hizmet etmiyordu, evvelki gibi feodal cemiyetinin yukarı tabakaları ile alakalı olmasına bakmayarak, şehirlerin inkişafı ile bağlı şehir çevresinde, medrese hücrelerinde, şehir zadedânlarının evinde kendisine yer bulmuştu. İslam dinin de yazı ve kitabın mukaddes hesap edilmesi ile bağlı olarak kitabın yalnız mazmununa değil, hem de nefisliğine, aydın hatla yazılmasına, bedii tertibatına hususi fikir veriliyordu. Kopyalanan eserin mazmununa uygun olarak kitapların sayfaları, unvan, sayfa, cildi, bedii tertip edilirdi. Metnin hususiyetlerinden asılı olarak muhtelif hatt türlerinden istifade olunurdu. Yazı elyazma kitabının esas süsü kabul ediliyordu, onun keyfiyetine çok büyük ehemmiyet veriliyordu. Arap gramerinde iki esas yazı türü mevcuttur: resmi kufi hattı ve daha geniş yayılmış olan nesh hattı. Harfleri düz hatlı ve tinli olan kufi hattı nizamlı olup tenteneli etki ediyordu. Bundan farklı olarak nesh hattı, harflerin eğri hatlılığı ve kursivliği ile seçilirdi, buna göre de süratli yazı için daha elverişli idi.

Kufi hattı X. asra kadar hem epigrafide, hem de paleografide istifade ediliyorduydu da, XI. asırdan itibaren umumi istifadeden çıkarak yalnız epigrafide mimarlık abideleri ve pul sikkelerinde istifade ediliyordu. Nesh hattı ise komşu ülkelerle ticaretin ve diğer alakaların inkişafı ile alakalı olarak XII. asrın birinci yarsından en geniş yayılmış hatt türü oldu. Katib-hattatlar bu hatla kopyalama sahasında yüksek sanatkârlık seviyesine ulaşmışlardı. Eğri hatlı nesh hattının kaligrafik değiştirilmesi ve tekmilleştirilmesi neticesinde altı esas klasik hatt türü yaratıldı. Bu hatlar muhtelif devirlerde yaratılarak, kendi zamanesinin pratik ve estetik taleplerine cevap veriyordu. Bu altı klasik Arap hatt türleri aşağıdakilerdir: Sülüs, Nesh, Muhakkak, Reyhani, Tovki ve Ruge. Bu hatların içerisinde en geniş yayılan nesh ve sülüsdür. Talik hattı, XIV. asırda tovki ve ruge hatları esasında İran'da yaratılmıştır. Bu geniş yayılmış kursivli hatt türü süratli yazılışı ve harflerin meyilliği ile seçilir. Talikden sonra, XIV. asrın sonunda yeni hatt türü-nestelik meydana çıkıyor. Kaynakların gösterdiğine göre bu hatt türü görkemli Azerbaycan hattatı Mileri Tebrizi tarafından nesh ve talik hatlarının birleştirilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bir sıra üstün yönleri ile seçilen, devrinin pratik ve estetik

47 Bir şarkının düzenlemesinde ön planda olan, genelde şarkının girişini, çıkışını, solosunu çalan enstrümana "renk saz" denir. Bunun için genelde klarnet, keman, ney gibi çalgılar seçilir. Tamdır: Bağlama Ailesinde renk saz olarak kullanılan ve kendine has bir ses tonu olan bir enstrümandır. Genellikle Aşıklar, Ozanların tarafından kullanılmaktadır. Tekne boyları 42 cm den başlayıp 45 cm ye kadardır. Divan: Bağlama Ailesinin en büyüğü olup genellikle gurup halinde renk saz olarak kullanılır. Tekne boyları 50, 51, 52 cm olabilmektedir.

taleplerine cevap veren nestelik, XV. asırdan sadece Azerbaycan'da değil, İran'da, Orta Asya'da ve Arap alfabesi istifade olunan diğer Yakın Doğu ülkelerinde geniş bir alana yayılmağa başlar. Aynı hatt türünün sonraki inkişaf merhalesinde şikeste hattı yaratılır ki, bu sözün de harfi manası kırık demektir.

Dünyevi ve dini mevzuda yazılmış elyazma kitaplarının ekseriyeti XIV. asra kadar nesh ve sülüs hattı ile XIV. asırdan sonra ise süratli yazılışı ile seçilen talik hattı ile kopyalanıyordu. XIV. asrın sonlarında günün süratle artmakta olan medeni-estetik taleplerine cevap veren nestelik hattının meydana gelmesi ile bağı olarak bedii eserlerin metinleri bu hatla kopyalanmaya başlar. Lakin Kur'an nüshaları bundan sonra da sülüs ve kufi hatları istifade edilmekle neshle kopyalanıyordu, çünkü Kur'an'ın başka dillere tercüme edilmesi gibi, diğer hatt türleri ile kopyalanması de yasaklanmıştı.

Elyazmalarını kopyalayan kâtipler iki gruba bölünüyordu: heveskâr ve uzmanlar.

Heveskâr kâtipler esasen öğrenciler idi. Tahsil sürecinde belirtildiği gibi, derslik edebiyatının kopyalanması mecburi şart idi. Müslüman şarkında kitapların geniş yayılmasının bir sebebi de budur.

Orta asırlarda cemiyetin elyazma kitabına talebi lazım olan kitabı süratle ve doğru hatla kopyalanmaya yetenekli olan uzman kâtipler ordusunun ortaya çıkmasına sebep oldu.

Uzman hattat olmak için bilgili olmak ve yazma başarısı kifayet değildi, bunun için hem de süratle, tam, doğru, başka sözle okunaklı yazmak lazım idi. Kâtibin emeği sosyal mazmuna malik idi, onun sosyal statüsü Avrupa'da ve Rusya'daki hem karlarının sosyal statüsünden farklıydı. Malumdur ki, Avrupa ve Rusya'da elyazma kitabının istihali kilise ve manastırlar nezdinde faaliyet gösteren hususi imalathanelerde hayata geçirildi. Müslüman şarkında, o cümleden Azerbaycan'da ise saray ve devlet kütüphanelerinde, feodallerin şahsi kütüphanelerinde çalışan kâtipler adetan hamisinin dünyevi karakterli siparişleri ile meşgul oluyordu. Avrupa ve Rusya manastırlarında olduğu gibi Yakın Doğu mescid ve medreselerinde dini mevzulu eserlerin hususi kopyalama merkezi yok idi. Bununla beraber bir sıra mescid ve medreseler nezdinde olan kütüphanelerde şahsi adamlara dini mevzularda eserleri kopyalamaya izin veriliyordu.

Hattatlar ekser hallerde hususi siparişle lazımı kitapları kopyalamak, onu tertip ediyordular. Bazen bir kitabın kopyalanmasında aynı zamanda bir kaç kâtip-hattat iştirak ediyordu. Bu aynı kitabın hazırlanmasını süratlendirmek zaruretinden kaynaklanıyordu. Hayli zahmet sarf edilmesine bakmayarak, elyazma kitapları çok geç hazırlanıyordu. Büyük hacimli eserlerin kopyalanması birkaç yıl geçiyordu.

Azerbaycan'da hattatlar ve dekoratif yazı ustalarının bize malum olan ilk görkemli nümayendesi hattatlık tarihinde altı usta-"ustadani-sitte" adı ile tanınan ustad hattatlardan biri Mübarekşah Zirinkalem kabul ediliyordu⁴⁸. Orta asırlarda yaşamış görkemli Azerbaycan hattatlarından Abdullah Seyfi Tebrizi, Pir Yahya Sufi, Bedreddin Seyrafi Tebrizi, Mevlana Sadreddin Tebrizi, Muineddin Tebrizi, Nimetullah ibn Muhammed Bevvab, Mileri Tebrizi, Abdulla ibn Ahmed Meragai, Cafer Tebrizi, Ezher Tebrizi, Zahir Gazizade Erdebili, Şah

48 Üstadân-ı Seb'a: «Yedi üstad» anlamına gelen bir terimdir. Yâkut-ı Mustasımî ile Ergun Kâmil, Abdullah Sayrafi, Yahyayı Sofi, Mübarekşah-ı Süyufi, Mübarekşah Kutub ve Şeyh Ahmed Sühreverdî adlı öğrencilere hattatlarca bu isim verilmiştir.

Şeyh Hamdullah, oğlu Mustafa Dede, damadı ve öğrencisi Şükrullah, öğrencileri ve halazadeleri Celâl oğlu Muhyiddin ve kardeşi Cemalüddin ile Ahmed Karahisarî ve Amasyalı Abdullah Çelebi, Hamdullah tarzı bir okul geliştirmişler ve Osmanlılardaki Üstadân-ı Şeb'a'yı teşkil etmişlerdir.

Kasım Tebrizi, Mihrab Tebrizi, Ebdül Baki Daneşmend, Hasanbey Tebrizi, Ali Rza Tebrizi, Muhammed Hüseyin Tebrizi ve bir çok başkalarının da adını söyleyebiliriz.

Elyazma kitaplarının metninin de bedii tertibatına hususi fikir verilirdi. Bir çok kitabın başlıkları, fasılların adları vs. altın suyu ile yazılır, ayrı-ayrı sayfalar (bazen kitabın bütün sayfaları) ve cilt zarif nakışlarla, şekillerle süslenirdi (Kadıyev: 22-29). Zengin tertip edilen elyazmalarla beraber heveskâr okuyucular, edebiyat ve ilim hadimleri için kopyalanan sıradan kitaplar da var idi.

Orta asırlarda, hususiyle XV.-XVII. asırlarda feodal cemiyetinin hâkim tabakaları-hâkimler, şehzadeler, ayanlar elyazma kitabının bedii tertibatına büyük dikkat gösteriyordu. Onlar usta hattatlar, ressamalar ve diğer elyazma kitabı sanatkârlarının yarattığı kıymetli kitapların esas alıcıları idiler. Muhtelif ihtisaslı ilüstrasyalı elyazma kitabı ustaları saray kütüphaneleri nezdindeki imalathanelerde toplanıyorlardı.

Evvelki devirlerde Azerbaycan'da yaratılan elyazma nüshaları hattatlar tarafından kopyalanıp tertip ediliyorduydu da, sonralar, XV.-XVII. asırlarda elyazma kitabının yaratılması ve tertibinde muhtelif uzmanlar: hattatlar, minyatürcü ressamalar, nakkaş-müzehhibler ve bedii cilt ustaları-mücellitler iştirak ediyordular.

Bedii ciltçilik sanatı XVI. asırda Tebriz'de elverişli şerait bularak daha da inkişaf ediyordu. Tabaka ve maye altından istifade etmekle hazırlanan basma nakışlı deri ciltlerle beraber, şebekeli oymalı deri ciltler ve muhtelif renkli deri ile nakışlanmış ciltler meydana geliyordu. Bunun için en yüksek keyfiyetli deri: parlaklığı ile seçilen Hemedan tumacı ve bazen üzeri altınla yazılan kırmızı, yeşil, koyu kırmızı, kara renkle renklenmiş diğer deriler istifade ediliyordu.

Orta asırlar Azerbaycan ciltçilerinden Muhammed Ali Tebrizi (XIV.), Muhammed Zaman Tebrizi (XVI.), Mirzabey Tebrizi (XVI.), Muhammed Saleh Tebrizi (XVII.) daha çok şöhret bulmuşlardır. Böylelikle, elyazma tertibatı sanatı bedii yaratıcılığın dört esas sahasını kapsıyordu:

Hattatlık, minyatür sanatı, ornamental-dekoratif sanat ve ciltçilik. Bedii elyazmalar bu mütehasısların zahmeti bahasına yapılıyordu. Onların işi karşılıklı alakalı olup, elyazmanın teyinâtı ve siparişçinin içtimai vaziyeti ile bağılı umumî vazifenin talebelerinden asılı idi.

Bir sıra mütehasısların karmaşık yaratıcılık emeğinin mahsulü olan nefis kitabın bedii siması: sayfanın ölçülerinden ve metinle kenarların tenasübünden, hattat, poetik eserler de metnin sütunlara bölünmesinden, elvan minyatürlerden, eserlerde başlıkların haşiyeleşmesinden, başlıktaki ve sonluktaki süslerden, dekoratif yaprak ve unvanlardan, ferzas ve ciltten ibarettir. Kitabın evvelinde, ilk sayfaların yarısını, üç de birini veya dört de birini tutan, mavi, kırmızı, altuni, yeşil renkle boyanmış minare, oval, yarım dairevi veya köşeli şekilde çizilen nakışlı unvanlar geniş bir alana yayılmıştı.

Yazıya başlamadan evvel kâğıt kontrol edilirdi, çünkü bu veya diğer kâğıda uygun rengin seçilmesine de hususi dikkat gösteriliyordu. Orta asırlarda Çin, Hindistan, Dımaşk, Bağdat, Semerkand, Buhara ve Tebriz'de istihsal edilen kâğıtlar en yüksek keyfiyetli kâğıtlar kabul ediliyordu.

Orta asırlar Azerbaycan elyazma kitaplarında baş harf, abzas gibi elementler olmamıştır. Eserin adı adetan metinden evvel ayrıca mısradâ yerleştirilirdi. Çoğu zaman ise müellifinin adı girişin ilk sayfalarında yazılırdı. Bazı hallerde ise kitabın sahibi veya kütüphaneci tarafından kitabın kenarında, kâtip tarafından sonunda-kolofanda yazılırdı.

Fasılların, bölümlerin adları daha büyük hatla, renkli mürekkeple, ayrıca mısradada yazılır, bazen zarif nakışla süslenir, çerçeveye alınır.

Bazı kâtipler, elyazmanın kopyalanmasını bitirdikten sonra kitabın sonunda kendi hiss ve heyecanlarını, sevinç ve kederlerini ifade eden sözler yazıyorlardı. Bazen müellif ve onun eseri hakkında malumat verir, eserin kopyalanma yerini ve yılını netleştirirdiler. Poetik eserler adeta sütunlarda yazılır, sütunlar haşiyelenir, başlıklar altını mürekkeple yazılırdı. İzahatlar metnin kenarında verilirdi. Katib ve hattatlar yazının keyfiyetli olmasında kalemin keyfiyetine birinci dereceli ehemmiyet verirdiler. Kalemin iyi yazması kamışın iyi seçilmesi (kalınlığı, sağlamlığı, rengi, yetiştiği yere göre), saklanması, imal edilmesinden aslı idi. Kamış kalemi muayyen edilmiş standartlara cevap vermekle beraber, ayrı-ayrı hatt türlerine ve hattatın zevkine uygunlaştırılmalı idi. Buna göre de kalemin kıymetlendirilmesi hususi maharet talep ediyordu, hattatın şerefi hesap olunurdu. Kitabın ve kitap sanatkârlığının yüksek içtimai statüsü, cemiyetin ve devletin kitap sanatkârlarının maddi refahı ile ilgilenmesi, bu sanatla meşgul olmak için şekil mahdutluğun olmaması, bilgililiğin nispeten geniş yayılması, kitapların hayli hissesinin tahsil süreci ile bağlı olması, yazı materyali ve yazı aleti için tabii çalışan olması, kitap ve kütüphanelerden istifade etmenin mümkün olması Azerbaycan kitap ananesinin durmadan devam ve inkişaf ettirilmesine elverişli şerait yaratıyordu. Bütün bunların neticesinde külli miktarda Azerbaycan elyazma mahsulleri istihsal edilirdi ki, bunlardan tahminen 30-40 bini dünyanın muhtelif elyazma hazinelerinde saklanmaktadır. XVI.-XVII. asırlarda Batı Avrupa ülkelerinin kapitalist inkişaf yoluna geçtiği bir devirde Avrupalılar faal surette Doğuyla ilgilenmeğe, sistematik surette Doğu halklarının dillerini ve medeniyetini öğrenmeye, misyonerler, diplomatlar, seyyahlar, tacirler ise Doğu ve cümleden Azerbaycan elyazma kitaplarını alıp Avrupa'ya götürmeye başladılar. XIX-XX. asırlarda külli miktarda Azerbaycan elyazmaları ananevi saklanma yerini terk ederek, yerli ve dünya pazarına dâhil oluyordu. Avrupa ve Kuzey Amerika'da, Azerbaycan elyazmalarını elde etmiş ülke, şehir, kütüphane ve şahsi kütüphanelerin sayısı artıyordu. Hal-hazırda ülkemizde Azerbaycan elyazma kitapları sadece Azerbaycan SSC İlimler Akademisi REF-de değil, her zaman Leningrad-SSRB İlimler Akademisi Doğuşünaslık enstitüsünün kütüphanesinde, Ebu Reyhan Biruni adına Özbekistan SSC İlimler Akademisi Doğuşünaslık enstitüsünün kütüphanesinde vs. elyazma hazinelerinde saklanmaktadır.

Kaynakça

- Âgâ Büzürg-İ Tahrânî. (1403/1983). ez-Zerica ilâ tesânîfi's-st'a, Beyrut, 111, 263-264
- Ahmed Gülçîn-İ Meânî. (1349 hc./1970). Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî, Tahran, II, 681-682, 722-723.
- Akpınar, Yavuz. (1988). "Banu Natavan Hurşîd", DİA, XVIII,s.396-397.
- Akpınar, Yavuz,. (2004). "Kavsî Tebrizî", TDEA, V, 229.
- Akün, Ömer Faruk, "Ahdî", DİA, C.1, s.509-514.
- Alizade, A. A. (1967). "Muhammed ibn Hinduşah Nahçivani'nin Düstür el-Katib rı Tayın el-Meratib Eseri Yakın ve Ortadoğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi",VI. Türk Tarih Kongresi 'ne Sunulan Bildiriler, Ankara, s. 253-265.
- Araslı, Hamit. (1958). Gövsî Tebrizi:Seçilmiş Eserleri, Bakı.
- Araslı, Hamit. (1956). XVII.-XVIII. Esr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, Bakı.
- Arslan, Fazlı. (2004). Safiyüddin Abdulmümin el-Urmevî ve er-Risâletü's-Serefiyyesi, A.Ü.S.B.E., Ankara.
- Azerbaycan Sovyet Ensiktopediyası. (1979). "Kavsî Tebrizî", Bakı, III, 223.
- Caferoğlu, Ahmet. (1988).. Turk Kavimleri, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Can, Cahit, "Zerdüşçülük, Zerdüş ve Hukuk. (Avesta).", dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/335/3394.pdf
- Challaye, F.. (1963). Dinler Tarihi, İstanbul,
- Corbin, H. (1994). İslam Felsefesi Tarihi, Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne., (Çev:H.Hatemi), İstanbul.
- Cöhçe, Salim. (1997). "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi", Ankara, s. 121-134.
- Doğruyol, Hasan, Buhtışu, DİA, c. 6, s. 378.
- Dolu, Halide. (1952). "Yusuf Hikâyesi Hakkında Birkaç Söz Ve Bazı Türkçe Nüshalar", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 4,İstanbul, s.423.
- Elçin, Şükrü. (1997). Halk Edebiyatı Araştırmaları, C. 1, Ankara.
- Erdman, F. Von. (1861). "İskender Munschi und sein Werk",ZDMC, XV, s. 457-501.
- Erzi, Adnan Sadık. (1954). "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", Belleten, XVIII/69-72, Ankara, s. 179-221.
- Fuzuli, Mehmed bin Süleyman. (2006). Encyclopædia Britannica, Encyclopædia Britannica Premium Service. 23 Aug. 2006 <<http://www.britannica.com/eb/article-9035730>

- Hacı Xəlifə. (1892). Kəşf əz Zunun, İstanbul, I cild, səh. 174, II cild, səh. 646.
- Hasan Bey Rumlu. (1349). Ahsenü't-Tevârih. (Yay. A. Hüseyin Nevaî), Tahran, s. 545-546.
- İbn Xəllilqan, Vafəyət əl-əyan, Qahirə, III cild, səh. 468.
- İpşirli, Mehmet. (1987). "Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler", Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri. (haz. Ekmeleddin İnsanoğlu), İstanbul, s. 34-35.
- İz, Fahir-Kut, Günay. (1985). "Yusuf Meddah", Büyük Türk Klasikleri, Ötüken Neşriyat, C. 1, s. 318, İstanbul.
- Jong, P. De. (1862). Catalogus Co-dicum Orientalium Bibliothecae Academiae Regiae Scientiarum, Leiden, s. 213-214.
- Kadıyev, 22-29
- Kâzımoğlu, Samir. (1994). Türk Topulukları Edebiyatı I, Ecdâd Yay, Ankara, s. 125.
- Kemaloğlu, Muhammet. (2012). XI.-XIII. Yüzyıllarda Anadolu'da İslâmiyet, Ankara, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kemaloğlu, Muhammet. (2012). Ahmed Tantarânî Maragi ve Onun "Tantarânîyye" Kasidesi, Hikmet Yurdu, Ocak-Haziran, Yıl: 5, C: 5, Sayı: 9, ss. 163-187.
- Köçerli, Feridun Bey. (1925). Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalları, 1, Baku.
- Köktekin, Kâzım. (1996)., "Bir Yûsuf ve Zelihâ Şairi Süle Fakih ve Eseri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 4, s. 173-179.
- Köprülü, M. Fuad, "Azerî", İA, II, 134.
- Matievskaya, Rozenfeld. (1983). Matematiki i Astronomi, Moskva.
- Mazıoğlu, Hasibe. (1978-79). Ahdî-i Bağdadî ve Şiirleri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1 s. 95-150.
- Muhammed Hüseyin Rûhânî, "Târîh-i Âlem'ârâ-yi' Ab-bâsî", DMI, IV, 39.
- Nimet, Meşedihanım Sadullahgızı-TAHİROV, A.. (1979). "İsmayıl Bey Gutgaşenlinin Epitafiyası ve Ölüm Tarixinin Degileştirilmesi", (İsmayıl Bey Gutgaşenli'nin Mezar Kitabesi ve Ölüm Tarihinin Belirlenmesi), Elm ve Heyat, No: 6, s. 4, Bakü.
- Orta Əsrlərdə Riyaziyyatın Tarixi. (1961). Moskva.
- Özalp, M. Nazmi. (1998). Türk Mûsikîsi Tarihi, Ankara.
- Rızâzâde-Yi Şafak, Sâdık. (1352). Târîh-i Edebiyyât-i İrân, Tahran, hş., s. 269-270.
- Savory, R. M. "İskan-darBeg", El2. (Fr).. IV, 136.
- Savory, R. M. "Âlanr'âra-ye 'Abbasi", Elr., I, 796.

Savory, R. M. "Eskandar Beglbr-kaman", a.e., VIII, 602-603.

Seyyid, H. N. (1991). İslamda Bilim ve Medeniyet, İstanbul.

Sühreverdî, Şehabeddin. (1945). ve'l-Mutarahat,. (Mecmua fi'l-Hikmeti'l, Henry Corbin, İstanbul.

Sühreverdî, Şehabeddin. (2002). Filozofların İnançları, Türk- İslâm Düşüncesi Üzerine Araştırmalar, Çev: İsmail Yakıt, İstanbul.

Sühreverdî, Şehabeddin. (1949). Nur Heykelleri, Çev: Saffet Yetkin, İstanbul.

Taplamacıoğlu, M. (1966). Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Ankara.

Terbiyet, Muhammed Alî. (1314). Dânişmendân-i Âzerbâyecân, Tahran, hş., s. 172-174.

Woods, E.. (1993). Akkoyunlular, Çev: Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Yıldırım, Dursun. (1982). "Molla Vâkıf Penah", Türk Ansiklopedisi, s. 239-240.

Yıldırım, Dursun. (1982). "Molla Velî Vidâdî", Türk Ansiklopedisi, s. 305-306.

Yıldırım, Dursun. (1984). "Azerbaycan Aşık Şâirleri ve Şiirlerinden Örnekler", H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, s. 13-27.

Yinanç, M.Halil. (1993). "Akkoyunlular", İ.A,I, İstanbul, s.254.

Yünüak, A. (1970). Beynan, Sula Fakih'in Yusuf ile Züleyhası,. (Metin-İndeks).. (Bitirme tezi)., İstanbul.

Zaferî, Veliyyullâh. (1375). Habsiyye Der Edeb-i Fârsî, Tahran, hş., s.99-100.

İnternet Kaynakçası

Encyclopedia Britannica, Vol.IV: 367, 1980 edition, literature.aznet.org/literature/fizuli/fizuli_en.htm

toplumvetarih.blogcu.com

tr.wikipedia.org

www.botav.org

www.bydigi.net

www.dinlertarihi.net.

www.hbvdergisi.gazi.edu.tr

www.kitapelinizde.com.